

Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ *

I

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Δ. Θ.

3. Η ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΟΝΤΙ ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ. Ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετιάν παρατηρουμένη ἀνανέωσις τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, μάλιστα δὲ ἡ σημειωθείσα νέα καὶ δὴ μεγάλη στροφή τοῦ διαφέροντος τῶν παλαιοδιαθηκολόγων πρὸς τὴν Θεολογίαν τῆς Π. Διαθήκης, εὐλογον ἦτο νὰ φέρῃ εἰς νέαν καὶ δὴ περίοπτον θέσιν τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν πραγματευόμεθα ἐνταῦθα. Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς τὴν ἔρευναν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Δ. εὐκόλως διακρίνομεν τὰς ἐν τοῖς πρόσθεν αὐτοτελεῶς ἐξετασθείσας δύο θεμελιώδεις κατευθύνσεις, ἧτοι τὴν ὀλοκρατικὴν, τὴν καὶ ἐκμηδενίζουσαν τὸ ἄτομον, καὶ τὴν ἀναγνωρίζουσαν τὴν ἀξίαν καὶ τὸν ρόλον αὐτοῦ. Ἐκ παραλλήλου ὅμως καὶ ἡ ἄλλη κατεύθυνσις, τὴν ὁποίαν ἤδη ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν, ἡ ἔχουσα δηλ. ὡς βᾶσιν τὴν περὶ Corporate Personality θεωρίαν, ἐμφανίζεται ἤδη σαφέστερον, ἂν καὶ ὑπὸ διαφόρους ἐκάστοτε παραλλαγὰς, ὡς αὐτοτελεῆς κατευθύνσις στρέφουσα φαινομενικῶς μόνον ἀλλαγῶν τὴν συζήτησιν, ὡς φυγόκεντρος δυνάμεις, καὶ ἐπιχειροῦσα νὰ δώσῃ δῆθεν μέσσην τινὰ λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Δ., ἐν ἐσχάτῃ δὲ ἀναλύσει ὑποτιμῶσα, ἂν μὴ κατ' οὐσίαν ἐκμηδενίζουσα τὴν σημασίαν αὐτοῦ.

α) **Ὀλοκρατικὴ κατεύθυνσις.** Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχικὴν ὀλοκρατικὴν κατεύθυνσιν, τὴν συνδεομένην στενῶς μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ J. Wellhausen καὶ ἔχουσαν πάντοτε οἰονεὶ ὡς δόγμα τὸ γνωστὸν ἤδη ἐξελικτικὸν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Δ. σχῆμα, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔχει ἱκανοὺς τὸν ἀριθμὸν καὶ διακεκριμένους μάλιστα ἐκπροσώπους. Οὕτως αἱ ὀλοκρατικαὶ θεωρίαι, αἱ ἐν τέλει ἐκμηδενίζουσαι τὸ ἄτομον ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ καὶ μόλις ἀπὸ καὶ διὰ τοῦ τελευταίου τῶν προαιχμαλώσιακῶν προφητῶν, ἧτοι τοῦ Ἰερεμίου, ἀναγνωρίζουσαι τοῦτο ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἀναξιοποροῦνται διὰ τῶν γνωστῶν

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 247 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

ἐγκρίτων Γερμανῶν παλαιοδιαθηκολόγων L. ROST¹ καὶ O. PROCKSCH² καὶ δὴ καὶ τοῦ L. KÖHLER³. Ὁ τελευταῖος, μάλιστα, ἐν τῇ γνωστῇ αὐτοῦ Θεολογίᾳ τῆς Π. Διαθήκης δέχεται ὅτι «ἡ διαθήκη ἀναφέρεται εἰς τὸν λαὸν (ὡς σύνολον), οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους ἀνθρώπους»⁴ καὶ ὅτι «ὡς ἐκ τούτου ἐλλεῖπει πᾶσα ἀτομικὴ θρησκευτικότης καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν μέχρι τοῦ Δαυίδ, καί, μέχρι τοῦ Ἰερεμίου, ὅλη ἡ θρησκεία τῆς ἡγεσίας»⁵. Περαιτέρω δὲ ὑποστηρίζει, ὅτι «τὴν στροφὴν ἀποτελεῖ ὁ Ἰεζεκκιήλ καὶ ἡ κατάστασις τῆς ἐποχῆς του»⁶. Ἀλλὰ καὶ ἔτι σαφέστερον καὶ δὴ καὶ ἐπιγραμματικώτερον ὁ L. Köhler διαγράφει τὴν θέσιν του ἔναντι τοῦ προβλήματος ἐκεῖ, ἔνθα ὀμιλῶν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ Π. Δ. διατείνεται, ὡς φανατικὸς μάλιστα δλοκρατικὸς, ὅτι «εἷς ἀνθρώπος δὲν εἶναι ἀνθρώπος (ein Mensch ist kein Mensch)· ἀνθρώπος εἶναι πάντοτε ὁ ἀνθρώπος μόνον ἐν μέσῳ καὶ ὡς μέλος ὁμάδος τινός»⁷.

Ἐκ τῶν ἀκολουθούντων τὸ γνωστὸν θρησκευτικὸν καὶ κοινωνιολογικὸν ἐξελικτικὸν σχῆμα μνημονεύομεν ἐνταῦθα ἐπίσης ἐκ μὲν τῶν Γερμανῶν παλαιοδιαθηκολόγων τῶν E. WÜRTHWEIN⁸, G. KUHL⁹ καὶ τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ W. KORNFIELD¹⁰, ἐκ δὲ τῶν ἀγγλοφώνων ἐρευνητῶν τῆς Π. Δ. τοῦ διακεκριμένου Ἀγγλοῦ C. R. NORTH¹¹, παρατηροῦντός μάλιστα λίαν χαρακτηριστικῶς ὅτι «καθ' ὅλον τὸν χρόνον, καθ' ὃν τὸ ἔθνος εἶναι ἡ μόνος διὰ τὴν θρησκείαν, ὅπως ἦτο μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τῆς προφητικῆς περιόδου, δὲν ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀτόμου»¹², ἔτι δὲ καὶ τῶν Ἀμερικανῶν I. G. MATTHEWS¹³, J. P. HYATT¹⁴,

1. Πρβλ. Erwägungen zu Sacharjas 7. Nachtgesicht (ἐν: ZAW 58, σελ. 223-228), 1940-41, σελ. 223 ἐξ., — Die Schuld der Väter (ἐν: Festschrift R. Hermann, σελ. 229-233), Berlin 1957, σελ. 230, 231 ἐξ., ἰδία σελ. 233.

2. Theologie des Alten Testaments, Gütersloh 1950, σελ. 320, 326, 372 κλπ., ἐκδοθεῖσα μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ τοῦ G. von RAD.

3. Theologie des Alten Testaments, Tübingen 1953³, σελ. 48 ἐξ., 53, 80 ἐξ., 114 ἐξ., 117 ἐξ., 150 ἐξ., 154 κλπ.

4. Μν. ἔργ., σελ. 48.

5. Μν. ἔργ., σελ. 53 («Darum fehlt alle Individualfrömmigkeit und für die Zeit bis auf David, ja, bis auf Jeremia hin, die ganze Religion der Führung»).

6. Μν. ἔργ., σελ. 81.

7. Μν. ἔργ., σελ. 114.

8. Πρβλ. Der Vergeltungsglaube im Alten Testament (ἐν: ThWNT IV, στ. 710-718), 1942, στ. 714 ἐξ.

9. Πρβλ. Israels Propheten (Dalp 324), München 1956, σελ. 99.

10. Studien zum Heiligkeitsgesetz, Wien 1952, σελ. 90, πρβλ. σελ. 56 ἐξ.

11. Πρβλ. The Old Testament Interpretation of History, London (1946) 1953³, ἰδία σελ. 69 ἐξ., 71 ἐξ., 179.

12. Μν. ἔργ., σελ. 179.

13. The Religious Pilgrimage of Israel, New York-London 1947, σελ. 14 ἐξ. 144 ἐξ. 164 ἐξ.

14. Πρβλ. Prophetic Religion, New York-Nashville 1947, ἰδία σελ. 74 ἐξ.

C.H.PATTERSON¹ και δὴ και τοῦ W.G.WILLIAMS², φανατικοῦ θιασώτου τῆς σχολῆς J.Wellhausen, ὡς και τοῦ Κ α ν α δ ο ῦ R.B.Y.SCOTT³. Συναφές δὲ πρὸς τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἰσχύος τῶν ἐξελικτικῶν ὀλοκρατικῶν θεωριῶν τῆς σχολῆς J.Wellhausen εἶναι, πρὸς τοὺς ἄλλοις, και τὸ γεγονός ὅτι ἔργα τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς, οἷα εἶναι τὰ τῶν ἐπιφανῶν Ἀγγλων τῆς Π.Δ. ἐρευνητῶν H.Wheeler Robinson⁴, J.Skinner⁵ και τοῦ Th.H.Robinson⁶, περὶ ὧν ἤδη και ἀνωτέρω διελάβομεν, ἐπ' ἐσχάτων, σειρὰν νέων ἀνατυπώσεων.

Μεγαλυτέραν ὅμως διάδοσιν εὑρον αἱ περὶ ἀρχικῆς ὀλοκρατίας ἐξελικτικαὶ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. θεωρίαι μεταξὺ τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀσχοληθέντων και περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο Γάλλων ρωμαιοκαθολικῶν ἐρευνητῶν. Ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τῶν διαπρεπεστέρων ἐξ αὐτῶν, ἦτοι τοῦ γνωστοστάτου παλαιοδιαθηκολόγου R.DE VAUX⁷, ὡς και τοῦ τε J.GUILLET⁸ και τοῦ H.CAZELLES⁹, και δὴ και τοῦ A.GELIN¹⁰, ὅστις ἀκολουθῶν κατὰ πόδας, πρὸς τοὺς ἄλλοις, τὰς ἤδη γνωστὰς ἐτόψεις τοῦ A.Causse¹¹, δικαίως, νομίζομεν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀναζωπυρητῆς αὐτῶν. Ἀλλὰ και τινες Ἑβραῖοι ἐρευνηταὶ ἐμφανίζονται ἀσπαζόμενοι τὰς ὀλοκρατικὰς ἐτόψεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. Οὕτω π.χ. μνημονευτέοι ἐνταῦθα ὁ γνωστός θεολόγος και διανοητῆς M.BUBER¹², και δὴ και ὁ S.W.BARON¹³, γράφας πολύτομον ἔργον περὶ τῆς κοινωνικῆς και θρησκευτικῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων.

1. The Philosophy of the Old Testament, New York 1953, σελ. 70,239 ἐξ., 260 κ.λ.π.

2. Πρβλ. Les Prophètes pionniers du Christianisme (μεταφρ. J.-J. Villard), Paris 1957, σελ. 85, 86 ἐξ., 88 ἐξ., 97,99,222 κλπ.

3. Πρβλ. The Relevance of the Prophets, New York 1944, ἰδία σελ. 112, 210,211, πρβλ. σελ. 113,200.

4. The Religious Ideas of the Old Testament, London (1913) 1959¹¹.

5. Prophecy and Religion. Studies in the Life of Jeremiah, Cambridge (1922) 1955⁸.

6. Prophecy and the Prophets in Ancient Israel, London (1923) 1944⁸.

7. La Religion de l' Ancien Testament (ἐν: InBibl, σελ. 822-847), Paris 1948⁸, σελ. 838,842.

8. Thèmes bibliques. Études sur l' expression et le développement de la Révélation (Th 18), Paris 1950, σελ. 146 ἐξ., 153,157, 186 ἐξ. κλπ.

9. Πρβλ. A propos d' une phrase de H.H.ROWLEY (ἐν: Wisdom in Israel and in the Ancient Near East, VT, S III, σελ. 36-32), 1955 σελ. 30 ἐξ.

10. Les Idées maîtresses de l' Ancien Testament (LD 2), (1947) 1959⁸, ἰδία σελ. 49 ἐξ., 55ἐξ.

11. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 225 ἐξ. και αὐτόθει ὑπόσημ. 6.

12. Πρβλ. Der Glaube der Propheten, Zürich 1950, σελ. 207 ἐξ.

13. A Social and Religious History of the Jews, Τόμ. I-VIII, New York 1952-58⁸, πρβλ. Τόμ. I, σελ. 135 ἐξ.

Ἰπὸ τὴν ἐπήρειαν δὲ τῶν μνημονευθέντων ὀπαδῶν τῆς ὑποτιμήσεως καὶ ἐκμηδενίσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ διατελεῖ καὶ ὁ ἐπιφανῆς τῆς Κ. Διαθήκης ἐρευνητῆς R. BULTMANN¹, ὅστις ὁμιλῶν πρὸς τῆς ἀτομοκρατίας παρατηρεῖ, ὅτι «ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ ἀφυπνίζεται αὕτη βαθμιαίως καὶ εὐρίσκει εἰς τινὰς Ψαλμοὺς καὶ μεταξὺ τῶν προφητῶν παρ' Ἱερεμῖα ἰσχυρὰν ἔκφρασιν»². Ἐξ ἄλλου τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τινὰς ρωμαιοκαθολικούς θεολόγους, ὡς π.χ. ὁ W. SCHÖLLGEN³, ὅστις τελεῖ ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προμνημονευθέντος γνωστοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ παλαιοδιαθηκολόγου L. Dürr⁴, δεχόμενος καὶ αὐτὸς τὸν ὀλοκρατικὸν χαρακτῆρα τοῦ «σὺ» τοῦ Νόμου τῆς Π. Δ.⁵ Τέλος δὲ σημειωτέον, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ κλεινὸς ἀνατολιστῆς καὶ παλαιοδιαθηκολόγος W. F. ALBRIGHT⁶ ἐδέχθη κατ' ἀρχὴν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Γάλλων κοινωνιολόγων καὶ ἐθνολόγων καὶ ἰδίᾳ τοῦ L. Lévy-Bruhl, εἰς τὰς θεωρίας τοῦ ὁποίου ὅμως καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἐξελικτικὸν ἐκείνου σχῆμα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου ἐπιφέρει σοβαρὰν μεταβολήν⁷, καθ' ὅσον, ὡς ἄλλωστε καὶ ὁ μέγας Γερμανὸς κοινωνιολόγος MAX WEBER⁸, πρὸς τοῖς ἄλλοις, δὲν ἀποδέχεται τὴν ἔποψιν ὅτι ὁ Ἰσραήλ, τῆς Μωσαϊκῆς τουλάχιστον ἐποχῆς, ὑπῆρξε νομάς⁹. μάλιστα δὲ ἐξαιρεῖ τὴν σπουδαίαν τοῦ Ἰσραήλ συμβολὴν εἰς τὸν παγκόσμιον πολιτισμὸν διὰ τῆς περιφήμου καὶ κατ' αὐτὸν ἀρχαιοτάτης ἠθικῆς του, «ἥτις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ οὐχὶ πλέον ἐπὶ τῆς ὀλοκρατικῆς εὐθύνης»¹⁰.

β) **Μέση ὁδός.** Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς ἀκραϊφνῶς ὀλοκρατικὰς ἐπόψεις τοῦ γνωστοῦ θρησκευτολογικοῦ καὶ κοινωνιολογικοῦ ἐξελικτικοῦ σχήματος, ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν ἐκπρόσωποι τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης τῆς Π. Δ. ἐμφρα-

1. Πρβλ. Das Christentum als orientalische und als abendländische Religion (ἐν: GIV II, σελ. 187-210), Tübingen 1952, σελ. 201 ἐξ., —, Die Bedeutung der alttestamentlich-jüdischen Tradition für das christliche Abendland (ἐν: GIV II, σελ. 236-245), Tübingen 1952, σελ. 242 ἐξ.

2. Das Christentum als orientalische und abendländische Religion..., σελ. 202.

3. Πρβλ. Der Dekalog unter soziologischem Gesichtspunkt (ἐν: AktMpr, σελ. 44-53), Düsseldorf 1955, σελ. 47 ἐξ., 51, ἰδίᾳ σελ. 53.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 232.

5. Der Dekalog..., σελ. 48 ἐξ.

6. Von der Steinzeit zum Christentum. Monotheismus und geschichtliches Werden (Dalp 55), Bern 1949, Πρβλ. σελ. 112 ἐξ., 117 ἐξ., 164 κλπ., —, Die Religion Israels im Lichte der archäologischen Ausgrabungen, München-Basel 1956, σελ. 37, 39 ἐξ.

7. Ἐνθ' ἀν.

8. Das antike Judentum (GesARsoz, Τόμ. III), Tübingen 1923².

9. Πρβλ. Die Religion Israels..., σελ. 110-125.

10. Die Religion Israels..., σελ. 43. Πρβλ. ἐπίσης Von der Steinzeit..., σελ. 268 ἐξ., καὶ δὴ σελ. 270 ἐξ., 323,

νίζονται και κατά την περίοδον ταύτην ὡς κατά τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον ἐνθερμοὶ ὀπαδοὶ τῆς κατευθύνσεως ἐκείνης ἐν τῇ ἐρευνῇ τοῦ προβλήματος, ἥτις ἔχει ὡς βᾶσιν τὴν περὶ Corporate Personality θεωρίαν. Θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τοὺς κυριωτέρους ἐξ αὐτῶν. Οὕτω, πλὴν τοῦ και ἀνωτέρω μνημονευθέντος R.B.Y.Scott¹, τελούντος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ H.Wh.Robinson, ἤδη ὁ M.BURROWS² ἐν τῇ ἐπιτόμῳ αὐτοῦ Βιβλικῇ Θεολογίᾳ παρέχει χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς κατευθύνσεως ταύτης, προσπαθῶν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς περὶ Corporate Personality θεωρίας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, νὰ ἐρμηνεύσῃ σπουδαῖά τινα τεμάχια τῆς Π.Δ., ἅτινα ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἀντιφρονούντων προσβλήθησαν ὡς μαρτυρίαι περὶ ὑπάρξεως τῆς ἀτομικότητος ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ³. Καὶ ἡ εἰκὼν δὲ τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας, ἣν παρέχει ὁ γνωστὸς διαπρεπὴς Ὁλλανδὸς παλαιοδιαθηκολόγος B.D.EERDMANS⁴, ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ και ἐν γενικαῖς τουλάχιστον γραμμαῖς τὴν εἰρημένην κατεύθυνσιν⁵. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἀμερικανὸς O.J.BAAB⁶, ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῆς Π. Διαθήκης αὐτοῦ, πρόσκειται ἐπίσης εἰς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, ὡς μετριοπαθὴς μᾶλλον ὀλοκρατικὸς, ὡς και ὁ γνωστὸς Γάλλος διαμαρτυρόμενος ἐρευνητῆς E.JACOB⁷, ὅστις ὀμιλῶν περὶ τῆς Corporate Personality ἀναγνωρίζει αὐτὴν ὡς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, παρατηρεῖ δὲ μάλιστα λίαν χαρακτηριστικῶς, ὅτι «πιθανῶς εἰς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εὐρίσκειται ἡ καλὴ λύσις»⁸ αὐτοῦ. Τὸ «πιστεῦω» δὲ τῆς ἐν λόγῳ κατευθύνσεως, νομίζομεν, ὅτι σαφέστατα ἐκφράζει ἕτερος ὀπαδὸς αὐτῆς, ὁ Ἑλβετὸς G.PIDOUX⁹ ὡς ἐξῆς: «Οἱ σύγχρονοι ἀντιτάσσουσιν συνήθως τὸ ἄτομον εἰς τὴν ὀμάδα, ἐνῶ οἱ βιβλικοὶ συγγραφεῖς δύνανται νὰ ὀμιλοῦν περὶ τοῦ ἐνδὸς και τοῦ ἄλλου, ὡς περὶ δύο μεγεθῶν, τὰ ὀποῖα εἶναι τὰ αὐτά»¹⁰. Καὶ συνεχίζει περὶ τῆς Corporate Personality «...ἡ ἀντίληψις αὐτὴ εἶναι πρώτης σπουδαιότητος, καθ' ὅσον ἐξηγεῖ διατὶ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ συνολικὰ μεγέθη εἶναι δυνατόν νὰ

1. The Relevance of the Prophets..., σελ. 113, 200 κλπ.

2. An Outline of Biblical Theology, Philadelphia 1946, σελ. 143 ἐξ., 174 ἐξ., 203, 248, 280 κλπ.

3. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 144 ὄξ.

4. The Religion of Israel, Leiden 1947, σελ. 21,94 ἐξ., 102 ἐξ., 308 ἐξ.

5. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 308 ἐξ.

6. The Theology of the Old Testament, New York-Nashville 1949, σελ. 59 ἐξ. 72, 106, 214 ἐξ., 224 ἐξ., 236 κλπ. Περὶ τῆς Corporate ἢ Collective Personality πρβλ. σελ. 68 κλπ.

7. Théologie de l' Ancien Testament, Neuchâtel-Paris 1955, ἰδίᾳ σελ. 124 ἐξ. 126 κλπ.

8. Μν. ἔργ., σελ. 126.

9. L' homme dans l' Ancien Testament (CTH 32), Neuchâtel-Paris 1953, ἰδίᾳ σελ. 42 ἐξ., 73 ἐξ., —, Ἐπιτομὴ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον (ἐν: AnthrR, σελ. 155-165), Leiden 1955, ἰδίᾳ σελ. 156, 165.

10. Μν. ἔργ. (ἐν: AnthrR), σελ. 165.

περιγράφονται ὡς ἄτομα (πρβλ. τὸν Ebed-Jahwe ἐν Ἡσαίου 53 καὶ Ἰσραὴλ καὶ Ἰούδαν ἐν Ἰεζ. 16 καὶ 23), παρέχει δὲ εἰς ἡμᾶς ἐπίσης τὸ μυστικὸν τοῦ »ἐγὼ καὶ τῶν Ψαλμῶν, ὅπερ δηλοῖ τὴν τε κοινωνίαν τῶν πιστῶν καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς, τὸν βασιλέα ἢ τὸν ἱερέα...»¹.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς κατευθύνσεως ταύτης σειρά παλαιοδιαθηκολόγων ἡσχολήθη περὶ τὴν ἔρευναν τῆς Corporate Personality καὶ τῶν συναφῶν πρὸς τὸ πρόβλημα ἀντικειμένων. Οὕτως ὁ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστὸς Ἕλληνας ἐρευνητὴς A. R. JOHNSON, ὅστις, ὡς ἤδη ἐλέχθη², ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς νέας ταύτης κατευθύνσεως, διαδραματίζει καὶ νῦν σπουδαῖον μέρος, ἰδίᾳ διὰ δύο νεωτέρων ἐργασιῶν του περὶ τε τῆς Corporate Personality καὶ τῆς ψυχοσυνθέσεως τῶν Ἑβραίων³. Ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι τῶν Ἑβραίων ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν τῶν Ἑλλήνων ἀπησχόλησεν ἐν πρωτοτύπῳ ἐργασίᾳ του καὶ τὸν Σκανδιναυόν T. BOMAN⁴, ὅστις ἐν τῇ ἐρεύνη του ταύτη καταλήγει εἰς παραπλήσια συμπεράσματα πρὸς τὰ ἤδη μνημονευθέντα τοῦ J. Pedersen⁵, ἐπίσης καὶ τὸν Γάλλον ρωμαιοκαθολικὸν C. TRESMONTANT⁶ ἐν τινι γενικωτέρῳ διαφέροντος ἐργασίᾳ του. Εἰς τὸ θέμα δὲ τοῦτο ἀφορᾷ καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ Ἀμερικανοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ B. J. LE FROIS⁷ ἐρευνησαντος τὸν περὶ ὀλότητος σημητικὸν τρόπον σκέπτεσθαι καὶ τελούντος ὑπὸ τὴν καταφανῆ ἐπίδρασιν τοῦ J. Pedersen⁸. Ἀξία μνείας ἐνταῦθα καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ C. LATTEY⁹ ἐξέτασις τοῦ φαινομένου τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς ἀλληλεγγύης ἐν τῇ Π. Δ., ὡς ἐπίσης καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ἰταλοῦ διαμαρτυρομένου ἐρευνητοῦ G. M. GIRARDET¹⁰ περὶ τῆς οἰκογενείας ἐν τῇ Π. Δ. Ἐξ ἄλλου ἔτεροι ἐρευνηταὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν των εἰδικῶς πρὸς τὴν Corporate Personality. Οὕτω π.χ. ὁ μὲν J. P. Hyatt¹¹, περὶ οὗ καὶ ἀνωτέρω ὁ λόγος,

1. Ἐνθ' ἀν.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 232.

3. The One and the Many in the Israelite Conception of God, Cardiff 1942, ἰδίᾳ σελ. 1-14, —, The Vitality of the Individual in the Thought of Ancient Israel, Cardiff 1949, σελ. 7 ἐξ.

4. Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen, Göttingen 1952 (1954²), ἰδίᾳ σελ. 56 ἐξ., 156-159.

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 227 ἐξ.

6. Essai sur la pensée hébraïque (LD 12), Paris 1953.

7. Semitic Totality Thinking (ἐν: CBQ 17, σελ. 315-323), 1955, ἰδίᾳ σελ. 316-317 (The Individual and the Whole Species or Group), σελ. 317-321 (A Concrete Individual as Representative of a Collectiv Body) κλπ.

8. Μν. ἔργ., σελ. 315 κλπ.

9. Vicarious Solidarity in the Old Testament (ἐν: VT 1, σελ. 267-274) 1951, ἐνθα οὗτος σχεδὸν ταυτίζει τὴν ἔνοιαν τῆς Corporate Personality πρὸς τὴν Solidarity (μν. ἔργ., σελ. 269 κλπ.).

10. La famiglia nell Antico Testamento (ἐν: Pr 9, σελ. 98-113), 1954.

11. The Sources of the Suffering Servant Idea (ἐν: JNES 3, σελ. 79-86), 1944, σελ. 79 ἐξ.

ἐφήρμοσε τὴν θεωρίαν ταύτην ἐπὶ τοῦ Ἑβεδ-Γιαχβέ, ἐνῶ ὁ R.GORDIS¹ τὴν ἀνεζήτησε καὶ ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἰώβ. Πρὸς τὴν ἐν λόγω θεωρίαν περὶ τῆς Corporate Personality φαίνεται ἐπ' ἐσχάτων προσκλίνων καὶ αὐτὸς ὁ Γερμανὸς ρωμαιοκαθολικὸς J.SCHARBERT² ἐν τινι λίαν ἀξιολογῶ ἐρευνῇ του. Οὐδὲν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῆς Corporate Personality πρὸς τὴν καθ' αὐτὸ ἀτομικότητα, ἰσχυρίζεται ὅτι «διὰ τῆς ὀρθῆς μάλιστα κατανοήσεως τῆς ἐννοίας ταύτης κερδίζει τὸ ἄτομον ἔτι μᾶλλον εἰς θρησκευτικὴν σπουδαιότητα, ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῇ τις τὸν Ebed, τοὺς θείους ἄνδρας, οἵτινες ἀποτελοῦν κατ' ἐξοχὴν ἐκτύπους προσωπικότητας, οὐχ ἤττον ὅμως ἀντιπροσωπεύουν λαμπρῶς καὶ τὸν λαόν»³. Παρὰ ταῦτα ὅμως, σπεύδει νὰ συμπληρώσῃ, ὅτι «ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ πρέπη τις νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τελείας ταυτίσεως τοῦ ἀτόμου μετὰ τῆς κοινότητος, τοιοῦτος δὲ κίνδυνος ὑφίσταται ἐν τῇ ἐσφαλμένῃ ἀντιλήψει τῆς ἐννοίας τῆς Corporate Personality, ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ δυνατοῦ ὀπωσθήποτε⁴, ἐν τέλει δὲ ὁμολογεῖ, ὅτι «ποιά τις ἀβεβαιότης, ὡς πρὸς τὸ κατὰ πόσον ἐννοεῖται ἄτομόν τι ἢ ὀλόγητις τις εἶτε καὶ ἄτομόν τι ἀντιπροσωπεῖται ὀλόγητά τινα, θὰ ἐξακολουθῇ πάντοτε νὰ ὑφίσταται»⁵. Τέλος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος περὶ τὴν Corporate Personality ἠσχολήθη διὰ βραχέων καὶ ὁ Ἰταλὸς J.DE COCK⁶, ἐνῶ ἐν ἔτος πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἀμερικανὸς J.BRIGHT⁷, ἐρευνήσας τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, οὐ μόνον τὴν θεωρίαν περὶ τῆς Corporate Personality ἀποδέχεται⁸, ἀλλὰ καὶ τὸ γνωστὸν περὶ ἀρχικῆς ὀλοκρατίας ἐν τῇ Π.Δ. ἐξελικτικὸν σχῆμα ἀκολουθεῖ⁹, ἐν καὶ ἀποφεύγει τὰς ἀκρότητας¹⁰.

* * *

¹ Ἐν τῷ πλαίσίῳ τῆς ἀνωτέρω σκιαγραφηθείσης μέσης κατευθύνσεως

1. Corporate Personality in Job: a Note on 22:29-30 (ἐν: JNES 4, σελ. 54-55), 1945.

2. Solidarität in Segen und Fluch im Alten Testament und in seiner Umwelt, I. Väterfluch und Vätersegen (BBB 14), Bonn 1958.

3. Μν. ἔργ., ὑποσημ. 49 σελ. 49.

4. Μν. ἔργ., ὑποσημ. 49 σελ. 12-13.

5. Μν. ἔργ., ὑποσημ. 49 σελ. 13.

6. La personalità corporativa (ἐν: BO 3, σελ. 1-5) 1961.

7. A History of Israel, London 1960.

8. Μν. ἔργ., σελ. 317 ἔξ., καὶ δὴ σελ. 340.

9. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 317-318. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρησις αὐτοῦ ὅτι ὁ Ἰεζεκιήλ «through his famous individualizing of the problem of the divine justice (Ezek., ch. 18), seemingly mechanical and easily driven to absurdity though it is, helped to release men from the shackles of corporate guilt (v. 19) and the fatalistic feeling (Ezek. 30:10, 37:11), that they were forever condemned for the sins of the past...» (Μν. ἔργ., σελ. 318).

10. Πρβλ. π.χ. Μν. ἔργ., σελ. 82, ἐνθα ἀποδέχεται τοὺς Πατριάρχας τῆς Π.Δ. ὡς «actual historical individuals» κλπ.

δέον, νομιζομεν, νὰ νοηθῆ καὶ ἡ κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν ἀναφαινομένη ἀμφοβολία περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς θέσεως τοῦ προβλήματος: ἀτομοκρατία καὶ ὀλοκρατία ἢ κοινωνιοκρατία ἐν τῇ Π.Δ.». Ὑπῆρχεν ἄραγε ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ ὀλοκρατία ἢ κοινωνιοκρατία; Ὑφίστατο ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ ἀτομοκρατία; Τὰ εὐλόγα ταῦτα ἐρωτήματα ἀπησχόλησαν σειρὰν ἐρευνητῶν¹. Οὕτως ἤδη αὐτὸς ὁ F.Baumgärtel², τὰς ὀλοκρατικὰς ἀντιλήψεις τοῦ ὁποίου εἶδομεν ἀνωτέρω³, ὑπῆρξεν ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ ἀποφύγουν τοὺς ὄρους τούτους, τοὺς ἐκφράζοντας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκρότητας καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ προβλήματος εἶναι κατ' αὐτὸν ἐσφαλμένη⁴. Τῆς αὐτῆς γνώμης εἶναι προσέτι καὶ οἱ Σκανδιναβοὶ ἐρευνηταὶ J.LINDBLOM⁵ καὶ A.V.STRÖM⁶, ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ ὁ προμνημονευθεὶς J. Scharbert⁷. Θὰ πρέπη ἐν τούτοις νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἅπαντες σχεδὸν οἱ ἐκφράσαντες ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος δὲν ἀνήκουν εἰς τοὺς ἀναμφισβητήτως ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. Καί, ἵνα μὴ ἐκταθῶμεν ἐνταῦθα εἰς ἄλλας λεπτομερείας, θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ γεγονός, ὅτι τινὲς τῶν ἐρευνητῶν τῆς κατευθύνσεως ταύτης ἀνήκουν, σαφῶς μάλιστα, εἰς τοὺς ὑποτιμητὰς ἢ καὶ ἐκμηδενιστὰς τοῦ ἀτόμου, ὡς π.χ. ὁ Fr.Baumgärtel⁸, ὡς φαίνεται δὲ καὶ ὁ K.CRAMER⁹ καὶ δὴ καὶ ὁ A.V.Ström, ὅστις σημειωτέον ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὄρισμὸν τῆς «ἀτομοκρατίας», εἶναι ἐπηρεασμένος ἐκ τινος ἔργου τοῦ W.E.HOCKING¹⁰. Ὁ Ström ἐν τῇ ὑποσημειουμένῃ ἐργασίᾳ του ἐρυνᾷ τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ σύνολον ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, δεχόμενος γενικῶς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι «ἠθικὴ μεταστροφή καὶ λατρεία» εἶναι «ὀλοκρατικαὶ λειτουργίαι»¹¹, περὶ δὲ τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. ὑποστηρίζει, ὅτι «πανταχοῦ ἢ ὀλοκρατία εἶναι ἀναμφισβή-

1. Πρβλ. τὰς ἐπισημειώσεις ταύτας ἐν τῇ ἐργασίᾳ τοῦ K.CRAMER, *Amos. Versuch einer theologischen Interpretation* (BWANT III, 15), Stuttgart 1930, σελ. 10 κλπ.

2. *Die Eigenart der alttestamentlichen Frömmigkeit*, Schwerin/Meklb. 1932.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 232.

4. Μν. ἔργ., πρβλ. σελ. 25.

5. *Forskningar och framsteg pa det gamaltestamentlige omradet* (ἐν: STK 17, σελ. 115-131), 1944, σελ. 115.

6. *Vetekornet: Studier över individ och kollektiv i Nya Testamentet* (ASNU 11), Uppsala 1944, σελ. 96 κλπ. Πρβλ. ἐν κατακλείδι τοῦ βιβλίου του *English Summary* (σελ. 431 ἐξ.), σελ. 432.

7. Μν. ἔργ., σελ. 5-7, καὶ δὴ σελ. 274 ἐξ.

8. Μν. ἔργ., π.χ. σελ. 20 κλπ.

9. Μν. ἔργ., σελ. 134 ἐξ.

10. *The Lasting Elements of Individualism*, New Haven 1937 (σοῦηδικὴ μετάφρασις αὐτοῦ 1939).

11. Μν. ἔργ., σελ. 103 ἐξ., πρβλ. *English Summary*, σελ. 433.

τητος, ἔτι καὶ ἐν τῇ προφητεία¹, ἂν καὶ ποιά τις ἐξατομίκευσις εἰσέρχεται μετὰ τῆς νομοκρατικῆς εὐσεβείας² εἰς τὸν μεταγενέστερον Ἰουδαισμόν»³. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ὁ Σουηδὸς οὗτος ἐρευνητῆς ἀσπάζεται γενικῶς καὶ τὴν περὶ Corporate Personality θεωρίαν⁴. Ἐξ ἄλλου ὅμως καὶ ὁ ἕτερος τῶν ἐρευνητῶν, ὅστις, ὡς εἶδομεν, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος ὡς ἀτομοκρατία ἢ ὀλοκρατία κλπ., τ. ἔ. ὁ J.Lindblom, δὲν ἀπέχει τῶν ὀλοκρατικῶν ἀντιλήψεων. Πράγματι ὁ διακεκριμένος οὗτος ἐπίσης Σουηδὸς παλαιοδιαθηκολόγος ἐν τινι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐκδοθείσῃ ἐργασίᾳ του περὶ τῶν ἀσμάτων τοῦ «Δοῦλου—Κυρίου»⁵ παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «Τὸ πάντοτε ἀνακῦπτον ἐρώτημα, ἂν ὁ δοῦλος εἶναι ἄτομόν τι ἢ κοινότης τις, ἐνέχει ἐσφαλμένην τινὰ διατύπωσιν τοῦ προβλήματος. Ὁ δοῦλος τῶν ἀσμάτων νοεῖται ὡς ἄτομόν τι (ἀνήκω), προσθέτει, ἀποφασιστικῶς εἰς τοὺς »ἀτομοκρατικούς« μεταξὺ τῶν μελετητῶν τοῦ προβλήματος καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς »ὀλοκρατικούς«, ἀλλὰ συμβολίζει ἀλληγορικῶς κοινότητά τινα, ἥτοι τὸν Ἰσραήλ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ πολύτιμα στοιχεῖα τῆς τε ἀτομοκρατικῆς καὶ τῆς ὀλοκρατικῆς ἐρμηνείας διατηροῦνται καὶ οὕτω δύναται νὰ ἐξομαλυνθῇ ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν »ἀτομοκρατικῶν« καὶ »ὀλοκρατικῶν.....»⁶. Νομίζομεν, ὅτι εὐκόλως δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ J.Lindblom ἀκολουθουμένην γραμμὴν, ἥτις δὲν εἶναι διάφορος τῆς ἤδη διαγραφείσης κατευθύνσεως καὶ περὶ αὐτῆς ἰσχύουν ὅσα παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω⁷. Τέλος περὶ τοῦ προμνημονευθέντος W.E.Hocking πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ αὐτὸς ἀποδέχεται τὰς γνωστὰς ἐξελικτικὰς ἐπόψεις περὶ ἀρχικῆς ὀλοκρατίας, ὑποστηρίζων γενικῶς, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἀνατολὴ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῆς ὀλοκρατίας πρὸς τὴν ἀτομοκρατίαν»⁸.

Περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς μέσης ταύτης κατευθύνσεως ἐλέχθησαν ἤδη ἀνωτέρω ἱκανά, ἴσως, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ τὸν βαθμὸν τῆς ἐπιδράσεώς της σήμερον ἐπὶ τοὺς ἐρευνητὰς τοῦ προβλήματος καὶ γενικώτερον

1. Μν. ἔργ., σελ. 104-110.

2. Μν. ἔργ., σελ. 110-118.

3. Μν. ἔργ., English Summary, σελ. 433.

4. Μν. ἔργ., σελ. 112-114, πρβλ. σελ. 115, πρβλ. English Summary, σελ. 433.

5. The Servant Songs in Deutero-Isaiah (AUL, (NF) Avd I, 47,5), Lund 1951.

6. The Servant Songs in Deutero-Isaiah..., σελ. 103.

7. Σελ. 396. Πρβλ. καὶ τινὰ παρατήρησιν τοῦ J.LINDBLOM περὶ τῶν προφητῶν: «Das Subjekt der prophetischen Religion ist zunächst das Volk. Man kann natürlich ohne Schwierigkeit aufweisen, dass die Nationalreligion der Propheten auch individuelle Religion umfasst, aber die Religion des Volkes tritt in der Verkündigung der Propheten entschieden in den Vordergrund...» [Die Religion der Propheten und die Mystik (ἐν: ZAW 57, σελ. 65-74), 1939, σελ. 71].

8. Μν. ἔργ., σελ. 7.

τοὺς ἰδίᾳ περὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Π. Διαθήκης ἀσχολουμένους. Ὁ συντριπτικὸς τῆς ἀτομικότητος ζυγὸς τῆς Corporate Personality ἀναμφισβητήτως, ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἡμέρας μας, εὕρισκει τοὺς πολυπληθεστέρους ἐφαρμοστάς του ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Π.Δ. Οὕτω καὶ ὁ τελευταίως περὶ τὴν καθόλου Θεολογίαν τῆς Π. Διαθήκης ἀσχοληθεὶς G.F.A.KNIGHT¹ ἀπηχεῖ ἐν τῇ ἐργασίᾳ του τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς εἰρημένης κατευθύνσεως, ἀπεριφράστως κηρυσσόμενος ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας ταύτης ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς Π.Δ.², οὕτως ὥστε νὰ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ ἄτομον οὐ μόνον ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ μόλις διὰ τῆς πέραν τοῦ τάφου ὑπάρξεώς του φαίνεται ὅτι δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς πᾶσαν ἀτομικότητα ἰσοπεδούσης καὶ οὐσιαστικῶς ἐκηρδενιζούσης Corporate Personality. Τοῦτο ἄλλωστε ἐκφράζει ἀπεριφράστως καὶ τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικώτατον χωρίον τοῦ προμημονευθέντος Knight περὶ τῆς πέραν τοῦ τάφου ζωῆς, ὡς «ζωῆς πέραν τοῦ θανάτου μὴ συσσωματωμένης, ὡς εἶναι συσσωματωμένη ἡ ζωὴ ἐν τῇ γῆ»³.

*
* *

Καιρὸς ὅμως ἤδη νὰ ἔλθωμεν εἰς ἑτέραν τινὰ ομάδα ἐρευνητῶν, τῶν ὁποίων ἡ στάσις ἔναντι τοῦ προβλήματος εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ θὰ πρέπη νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἔστω καὶ διὰ βραχέων. Καὶ ἀνωτέρω ὠμιλήσαμεν περὶ τοῦ ρόλου καὶ τῆς συμβολῆς σπουδαίων τινῶν Σικκνδιναιῶν παλαιοδιαθηκολόγων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐρευναν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. Ὡς εἶδομεν μάλιστα, δύο τῶν κυρίων θεμελιωτῶν τῆς «μέσης κατευθύνσεως» ὑπῆρξαν ὁ Δανὸς J.PEDERSEN, ὁ καὶ ὡς στυλοβάτης αὐτῆς δυνάμενος δικαίως νὰ χαρακτηρισθῇ, καὶ ὁ πολὺς Νορβηγὸς S.MOWINCKEL. Ἐκ τούτων ὁ τελευταῖος ἐπανελάβε καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν τὰς ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἐπόψεις του, βελτιώσας καὶ συμπληρώσας αὐτάς, ἐπὶ πλέον δὲ ἐπανεξέδωκε πρὸ ἐνὸς ἔτους καὶ τὸ κλασσικὸν του ἔργον Psalmenstudien⁴. Ὁ Mowinckel ἐν τινι πρό τινων ἐτῶν ἐκδοθεῖση διατριβῇ του περὶ τῶν Ψαλμῶν⁵ παρατηρεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις, λίαν χαρακτηριστικῶς περὶ τοῦ ἀτόμου - ποιητοῦ τῶν Ψαλμῶν τῆς Π.Δ., ὅτι «...οὗτος ἦτο μέρος τι—εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις τὸ

1. A Christian Theology of the Old Testament, London 1959.

2. Μν. ἔργ., σελ. 25 ἐξ., 28 ἐξ., 31-39, 140 ἐξ., 171, 176, 191 ἐξ., 235, 251 ἐξ., ἰδίᾳ σελ. 253-255. Πρβλ. ἐπίσης σελ. 260-262, 263-267, 293, 335 ἐξ., 340 ἐξ., 346 κλπ.

3. Μν. ἔργ., σελ. 336.

4. Εἰς δύο τόμους περιέλαβε καὶ τὰ 6, ὑπὸ τὸν αὐτὸν γενικὸν τίτλον, βιβλία του. Τόμ. I (Buch I-II), Amsterdam 1961, Τόμ. II (Buch III-IV-V-VI), Amsterdam 1961.

5. Traditionalism and Personality in the Psalms (ἐν: HUCA 23, Part 1, σελ. 205-231), 1950-51, ἰδίᾳ σελ. 205 ἐξ., καὶ δὴ σελ. 217 ἐξ., 222 ἐξ., 226 ἐξ.

τελείως ἀντιπροσωπευτικὸν μέρος—συσσωματωμένης τινὸς προσωπικότητος (Corporate Personality) » καὶ ὅτι «ἤτο αὐτὸς ὁ ἴδιος μόνον, ὅτε ἀπετέλει ἐν ὁμοῦ μετὰ τῆς οἰκογενείας του, τῆς φυλῆς του, τοῦ λαοῦ του καὶ δὲν εἶχε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀποβῆ »πρωτότυπος«.....»¹. Τὰς ἐν γένει περὶ τὸ πρόβλημα ἐπόψεις τοῦ εἰρημένου ἐρευνητοῦ εὐρίσκομεν νῦν ἐν τῷ πρό τινος ἐκδοθέντι σπουδαίῳ ἔργῳ του «Θρησκεία καὶ λατρεία» (Religion og Kultus)², ὅπερ περιλαμβάνει ἅμα καὶ τὰ κύρια συμπεράσματα τῆς φερωνύμου αὐτοῦ σχολῆς, τῆς ἀσχολουμένης περὶ τὴν «λατρείαν» (Kultus) καὶ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις της καὶ ὑπερτονιζούσης τὸν ρόλον αὐτῆς γενικῶς καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ Π.Δ. καὶ τὸν ὀλοκρατικὸν της χαρακτήρα. Μεγαλύτερα καὶ εὐρύτερα εἶναι ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἀσκει ἡ ἐρευνα τοῦ J. Pedersen ἐπὶ τὴν σκέψιν καὶ τῶν κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν ἀσχολουμένων περὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. καὶ δὴ οὐ μόνον τῶν ὀλοκρατικῶν, ἀλλὰ ἐν τινι μέτρῳ καὶ αὐτῶν ἐτι τῶν ἀναγνωριζόντων τὸ ἄτομον ἐν τῇ Π.Δ., πολλῶν δὲ μᾶλλον τῶν τὴν μέσῃν ὁδὸν ἀκολουθούτων ἐρευνητῶν.

Ὑπὸ τὴν σχετικὴν ἐπίδρασιν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τῶν τε δύο προμνημονευθέντων ἐρευνητῶν καὶ δὴ καὶ τῆς γνωστῆς ὡς Λονδινείου ἐθνολογικῆς σχολῆς, Myth and Ritual School, τοῦ Ἁγγλοῦ παλαιοδιαθηκολόγου S.H. HOOKE³, ἐμφανίζεται ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνταῦθα ἐπισκοπούμενης ἐποχῆς ἡ περίφημος Traditionsgeschichtliche Schule, γνωστὴ καὶ ὡς Uppsala Schule⁴, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν διαπρεπῆ θρησκευτολόγον GEO WIDENGREN⁵ καὶ τὸν ἐπίσης διαπρεπῆ παλαιοδιαθηκολόγον IVAN ENGNELL⁶. Καὶ τῆς

1. Traditionalism and Personality..., σελ. 219.

2. Γερμανικὴ ἐκδοσις Religion und Kultus, Göttingen 1953, πρβλ. ἰδίᾳ σελ. 14 ἐξ., 16 ἐξ., 49 ἐξ., 66 ἐξ., 68 ἐξ., 121, 125 ἐξ., κλπ.

3. Πρβλ. τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντα συλλογικὰ ἔργα τῶν ὁπαδῶν τῆς ὡς ἄνω σχολῆς, ἅτινα διαγράφουν τὰς κυρίας αὐτῆς κατευθύνσεις, ἤτοι: Myth and Ritual. Essays on the Myth and Ritual of the Hebrews in Relation to the Culture Pattern of the Ancient East, London 1933,—The Labyrinth. Further Studies in the Relation between Myth and Ritual in the Ancient World, London 1935,—Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel, Oxford 1958.

4. Περὶ αὐτῆς πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, A. BENTZEN, Skandinavische Literatur zum Alten Testament (ἐν: ThR 17, σελ. 273-328), 1949, M. NOTH, Gott, König, Volk im Alten Testament (ἐν: ZThK 47,2), 1950, H.-H. SCHREY, Die alttestamentliche Forschung der sogenannten Uppsala-Schule (ἐν: ThZ 7, σελ. 321-341), 1951, τέλος H.- J. KRAUS, Geschichte der historisch-kritischen Erforschung....., σελ. 418 ἐξ. κλπ.

5. Πρβλ. The Accadian and Hebrew Psalms of Lamentation as Religious Documents. A Comparative Study (Diss), Uppsala 1936,—Sakrales Königtum im Alten Testament und im Judentum, Stuttgart 1955 κλπ.

6. Πρβλ. Studies in Divine Kingship in Ancient Near East (Diss), Uppsala 1943,—Gamla testamentet. En traditionshistorisk inledning I, Stockholm 1945.

νεωπάτης ταύτης σχολῆς, τῆς ὁποίας τὰς καθ' ὅλου κατευθύνσεις δὲν πρόκειται, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν, οἱ πρωταγωνισταὶ ἀκολουθοῦν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα, ἐν γενικαῖς τοῦλάχιστον γραμμαῖς, τὰς ἐπόψεις τῆς «μέσης κατευθύνσεως», τὰς ὁποίας ἄλλωστε υἰοθέτησε καὶ ὁ προμνημονευθεὶς κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἐμπνευσάσης ἐκείνους Myth and Ritual School ἔγκριτος παλαιοδιαθηκολόγος S.H.Hooke¹, δημοσιεύσας μάλιστα πρό τινων ἐτῶν καὶ εἰδικὴν περὶ τῆς Corporate Personality σύντομον διατριβήν. Οὕτω π.χ. ἡ θέσις τοῦ G.Widengren, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα, διαγράφεται καὶ ἐν τινι γνωστῷ αὐτοῦ ἔργῳ², ἐνθα καὶ οὗτος φαίνεται υἰοθετῶν τὰς γνωστὰς ἤδη ἐπόψεις, ὡς, πρὸς τοὺς ἄλλοις, δηλοῖ καὶ ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις του περὶ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τῶν Ἑβραίων, ὅτι δι' αὐτοὺς «ἡ ὁμάς εἶναι περισσότερον τοῦ συνόλου τῶν μελῶν τῆς» καὶ ὅτι «ἡ ὁμάς, ὡς τοιαύτη, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν πρόσωπον»³. Ἐν ἄλλοις λόγοις καὶ ὁ Σουηδὸς οὗτος ἐρευνητὴς εἶναι καταφανῶς θιασώτης τῆς θεωρίας περὶ τῆς Corporate Personality. Τὰ αὐτὰ δέ, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἰσχύουν καὶ περὶ τοῦ ἐτέρου τῶν ἱδρυτῶν τῆς Uppsala Schule, τοῦ ἐπίσης Σουηδοῦ I.Engnell. Ὁ ἐρευνητὴς οὗτος ἐν τῷ περισπουδάστῳ ἔργῳ του⁴, ἐνθα καὶ ἐκθέτει τὰς θεμελιώδεις κατευθύνσεις τῆς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του σχολῆς, ὁμιλῶν περὶ τοῦ δευτέρου κυρίου σημείου τῆς ἐρεύνης αὐτῆς, ἥτοι τῆς ἰδέας τῆς «Ἱερᾶς Βασιλείας» (Sakrales Königtum) ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ, παρατηρεῖ περὶ αὐτῆς λίαν χαρακτηριστικῶς, ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ., τὰ ἐξῆς: «Ἡ ἱερὰ ἢ θεία Βασιλεία ἀποτελεῖ τὸ νόημα ἐνὸς θεσμοῦ, ὅστις εἶναι ταυτόχρονως θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς καὶ δύναται νὰ εὑρεθῇ εἰς διάφορα πολιτικὰ πεδία, σημαίνει δὲ ὅτι ὁ βασιλεὺς »χάριτι Θεοῦ« ἐνσωματοῖ ἐν τῷ προσώπῳ του τὸν Θεὸν καὶ διαδραματίζει ἐν τῇ λατρείᾳ τὸν ρόλον ἐκείνου, ταυτόχρονως δὲ ἐκπροσωπεῖ εἰδικῶς τὴν ὀλόγητα καὶ ἴσταται ὡς μεσάζων μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων...»⁵. Οὕτω π.χ. κατὰ τὸν Engnell ὁ «Δούλος—Κυρίου» θεωρεῖται ὡς «θεῖος βασιλεὺς», ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς μόλις ἐκτεθείσης ἐπόψεώς του περὶ «θείας βασιλείας» ἰδεολογίας τῆς Π.Δ.⁶ Ὑπενθυμίζομεν, ὅτι τὸν ρόλον τοῦ βασιλέως ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ εἶχον ἤδη ἐπισημάνει, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα, μάλιστα κατὰ τὸν αὐτὸν

1. The Theory and Practice of Substitution (ἐν: VT 2, σελ. 2-17), 1952, ἰδίᾳ σελ. 3,8, 11-12, 15 ἐξ.

2. Religionens värld, Stockholm (1945) 1953².

3. Μν. ἔργ., σελ. 431 [κατὰ μετάφρασιν τοῦ G.PIDOUX, μν. ἔργ. (ἐν: AnthR), σελ. 165].

4. Gamla testamentet..., I.

5. Μν. ἔργ., σελ. 142 [κατὰ μετάφρασιν τοῦ H.-H.SCHREY, μν. ἔργ., σελ. 325-326].

6. The 'Ebed Yahweh Songs and the Suffering Messiah in «Deutero-Isaiah» (ἐν: BJRL 31, σελ. 54-96), 1948.

περίπου τρόπον, ὃ τε S.Mowinkel¹ κ. ἄ., εἶτα δὲ καὶ ὁ A.R.Johnson², ὑποστηρίζαντες περὶ αὐτοῦ ὅτι ὁ βασιλεὺς, ὡς ὁ ἐκπροσωπῶν τὴν ὁλότητα καὶ ὡς μεσάζων μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ θεοῦ, ἀποτελεῖ εἰδὸς τι Corporate Personality.

Πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὰς ἐπόψεις τῆς Uppsala Schule ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἔγκριτος Δανὸς παλαιοδιαθηκολόγος A.BENTZEN³, ὅστις ὁμοῦ μετὰ τῶν προμνημονευθέντων A.V.Ström⁴, I.Engnell⁵ κ. ἄ., ὁμιλῶν π.χ. περὶ τοῦ ψαλμικοῦ «ἐγὼ» εὕρισκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσῃ λίαν χαρακτηριστικῶς, ὅτι «τὰ ἄρια μεταξὺ »ἀτομικότητος« καὶ »ὁλότητος« εἶναι πολὺ περισσότερο ρευστὰ παρ' ὅσον εἰς τὸν πολιτισμὸν ἡμῶν»⁶. Ἄλλὰ καὶ τὴν βασικὴν θεωρίαν τῆς μέσης κατευθύνσεως, ἥτοι τὴν Corporate Personality, ἀποδέχεται οὗτος ἐν συνεχείᾳ ὑποστηρίζων περὶ αὐτῆς, ὅτι «ὡς ἀτομικὸν ὑποκείμενον νοεῖται ὁ βασιλεὺς ἢ ἄλλό τι πρόσωπον, ὅπερ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἐνσάρκωσις (incarnation) τῆς κοινότητος»⁷. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὴν πρόδον τῆς περὶ Corporate Personality θεωρίας, ἥτις δὲν ἀρκεῖται πλέον μόνον εἰς τὴν ἐκπροσώπησιν τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ, κατὰ τὸν εἰρημένον ἔρευνητὴν, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς «ἐνσάρκωσις» αὐτοῦ.

Ἄπό τινος ἐπόψεως ἐνδιαφέρει τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος καὶ ἡ γνωστὴ θεωρία τῆς Stammvaterideologie⁸ (τῆς ἰδεολογίας περὶ γεναρχῶν) ἐν τῇ Π.Δ., εἰς τῶν κυρίων ἐκπροσώπων τῆς ὁποίας καὶ δὴ καὶ ἐν πολλοῖς διαμορφωτῆς αὐτῆς εἶναι καὶ ὁ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Σχολῆς τῆς Οὐψάλης ἔγκριτος Σουηδὸς παλαιοδιαθηκολόγος H.S.NYBERG⁹, ὅστις, πρὸς τοῖς

1. Πρβλ. π.χ. Psalmenstudien I,II,—, Traditionalism and Personality..., σελ. 218 ἐξ. κλπ.,—, He that comes, Oxford 1956.

2. Πρβλ. The Rôle of the King..., σελ. 71 ἐξ.,—, Divine Kingship and the Old Testament (ἐν: ExpT 62, σελ. 36-42), 1950,—, Sacral Kingship in Ancient Israel, Cardiff 1955.

3. Det sakrale kongedømme. Bemærkninger i en løbende Diskussion om de gammeltestamentlige Salmer, København 1945,—, King and Messiah, London 1955 κλπ.

4. Vetekornet, σελ. 110 ἐξ.

5. Gamla testamentet..., I, σελ. 147.

6. Introduction to the Old Testament, Τόμ. I, Copenhagen 1948 (1952²), σελ. 147.

7. Ἐνθ' ἄν.

8. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περὶ αὐτῆς ὁ J.SCHARBERT, μν. ἔργ. (BBB 14), σελ. 14 ἐξ. Πρβλ. O.EISSFELDT, Die ältesten Traditionen Israels (BZAW 71), Berlin 1950, σελ. 89-92 κλπ.

9. Πρβλ. Smärtornas man (ἐν: SEA 7, σελ. 68-70), 1942 Ἡδὴ ἐν τινι παλαιότερω ἔργῳ του ὁ H.S.NYBERG, Studien zum Hoseabuche. Zugleich ein Beitrag zur Klärung des Problems der alttestamentlichen Textkritik (UUA 6), Uppsala 1935, ἡσχολήθη περὶ τὸν Ἰακώβ (πρβλ. ἰδίᾳ μν. ἔργ., σελ. 96).

ἄλλοις, τονίζει ὅτι ὁ γενάρχης φυλῆς τινος εἶναι ἄτομόν τι καὶ ταῦτοχρόνως ὑπερατομική τις ὁλότης (Kollektivum), οὕτως ὥστε ἡ ἐποψίς αὐτῆ νὰ συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τῆς Corporate Personality¹.

* *

Εἰς τὴν αὐτὴν μέσῃ κατεύθυνσιν ἀνήκει καὶ ἡ πρωτότυπος ἔρευνα τοῦ Ἑγγλοῦ νομικοῦ καὶ παλαιοδιαθηκολόγου D. DAUBE², ἀσχοληθέντος περὶ τὸ δίκαιον τοῦ Ἰσραὴλ καὶ δὴ περὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ιδέας τῆς εὐθύνης ἐν τῇ Π.Δ. Ἐν τῇ λίαν ἐνδιαφερούσῃ ἐρεύνῃ του ταύτῃ ὁ Daube, πρὸς τοὺς ἄλλοις, ὑποστηρίζει ὅτι ἐν ταῖς ἀρχαίαις τοῦ Ἰσραὴλ πηγαῖς «...ἡ συσσωματωμένη ιδέα (corporate idea) εἶναι εἰσέτι τοσοῦτον ἰσχυρά, ὥστε ἡ ὁμαδικὴ εὐθύνη ἀντικατεστάθη οὐχὶ δι' ἀτομικῆς εὐθύνης, ἀλλὰ δι' ὁμαδικῆς ἀξιομισθίας (merit)...»³. Οὕτω διὰ τοῦ Daube εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἐπισκόπησιν εἰδικῶν τινων περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἰσραὴλ ἐπόψεων. Μετ' αὐτὸν μνημονευτέος ἐνταῦθα καὶ ὁ γνωστὸς Ἀμερικανὸς ἐρευνητὴς G.E. MENDENHALL⁴, ὅστις ἐν σειρᾷ ἀξιολόγων ἐργασιῶν του ἠσχολήθη περὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως θρησκείας καὶ δικαίου, διακρίνας τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἀπ' ἀλλήλων, δεδομένου ὅτι διὰ τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ἡ θρησκεία εἶναι κυρίως σχέσις κοινωνικοῦ τινος συνόλου πρὸς τινα θεότητα. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ παρατήρησις αὐτοῦ ὅτι, «ἐὰν οἱ τοιοῦτοι δεσμοί-αἵματος, ἡ συγγένεια, ὡς ἡ βᾶσις τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἀλληλεγγύης, παραμερισθοῦν, εἶναι, τοῦλάχιστον εἰς τὸν παρόντα συγγραφέα, ἀκατανόητον, ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἄλλη βᾶσις τῆς ἀλληλεγγύης, ἐκτὸς μιᾶς διὰ διαθήκης συγγενείας»⁵. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς Π.Δ. θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν θείαν δικαιοσύνην, παρατηρεῖ ὅτι «ἀσφαλῶς αἱ ἀρχαῖαι ἀφηγήσεις ὁμιλοῦν

1. Χαρακτηριστικὴ εἶναι, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τις σχετικὴ πρὸς τὸν Ψαλμ. 16 παρατήρησις τοῦ H.S. NYBERG: «Der Sänger hat zum ersten Male in Jahve das Leben gefunden, nachdem er schon dem Tode verfallen war. Das mag rein persönlich und individuell empfunden sein. Die Situation erinnert aber so schlagend an die Dialektik des Hoseabuches, dass man sich schliesslich fragt, ob nicht eine kollektive Deutung des Ich auf das Volk Israel hier einmal berechtigt wäre» (Studien zum Hoseabuche... σελ. 121, πρβλ. σελ. 35 κλπ).

2. Studies in Biblical Law, Cambridge 1947, ἰδίᾳ κεφ. IV: Communal Responsibility (σελ. 154-189).

3. Μν. ἔργ., σελ. 154.

4. Πρβλ. Israelite Law in the Period of the Judges (ἐν: JBL 71, σελ. VI), 1952,—, Ancient Oriental and Biblical Law (ἐν: BiblArch 17, σελ. 26-46), 1954,—, Covenant Forms in Israelite Tradition (ἐν: BiblArch 17, σελ. 50-76), 1954. Αἱ δύο τελευταῖαι ἐργασίαι του συνηρώθησαν ἤδη εἰς Law and Covenant in Israel and Ancient Near East, Pittsburgh 1955.

5. Covenant Forms..., σελ. 51.

περί τῆς τιμωρίας ἀτόμων ὑπὸ τοῦ Jahwe... ἀλλὰ μετὰ δυσκολίας εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν αὐταὶ διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐξελίξεως τοῦ νόμου» ¹.

Τρίτος κατὰ σειρὰν ἐρευνητῆς τῆς ὡς ἄνω ομάδος τῶν περὶ τὴν ἠθικὴν κλπ. τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ ἀσχοληθέντων εἶναι ὁ Γερμανὸς παλαιοδιαθηκολόγος, K.KOCH ², τοῦ ὁποίου ἡ ἐμφάνισις ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἐρεύνης συνυφαίνεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, μετὰ τινος ἐπαναστατικῆς, ἐν πολλοῖς, θεωρήσεως τῆς ἐν τῇ Π.Δ. ιδέας περὶ ἀνταποδόσεως. Ὁ εἰρημένος ἐρευνητῆς, ὑπὸ τὴν σχετικὴν ἐπίδρασιν τῶν ἤδη γνωστῶν ἐπόψεων τοῦ J.Pedersen ³, καὶ δὴ ἰδίᾳ τῆς περὶ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τῶν Ἑβραίων, ἠρνήθη ἐπ' ἐσχάτων τὴν ὑπαρξίν πιστεύω τινος εἰς ἀνταπόδοσιν ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ Π.Δ., ὑποστηρίζας ὅτι, ἀντὶ ταύτης, ὑπῆρχεν ἡ ἀντίληψις τῆς «μοιραίως ἐπενεργούσης ἀγαθῆς ἢ κακῆς πράξεως» ⁴ (Schicksalwirkende Gut-oder Übeltat). Οὕτω κατὰ τὸν K.Koch, «ὁ ἀρχαῖος Ἰσραὴλ διαβλέπει ὡς τεθεμελιωμένην ἐπὶ τῶν καλῶν ἢ τῶν κακῶν πράξεων τοῦ τὴν τύχην τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου »δημιουργεῖα δι' ἑαυτὸν σφαῖραν τινα, ἣτις εἴτε σωτηρίως εἴτε ὀλεθρίως ἐπενεργοῦσα περιβάλλει αὐτὸν μονίμως» ⁵. Δέχεται δὲ οὗτος περαιτέρω, ὅτι «ἡ σφαῖρα ἐνεργείας δὲν περιβάλλει ἄτομόν τι, ἀλλ' ἀνθρωπὸν τινα, ὅστις καὶ ἴσταται ἐν μέσῳ μιᾶς κοινότητος, ἐπὶ δὲ τῆς κοινότητος ταύτης ἐπενεργεῖ μεταδοτικῶς...» ⁶. Αἱ διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἀτόμου, ὡς προσωπικότητος, σημαντικώταται ἐπόψεις τοῦ ἐν λόγῳ ἐρευνητοῦ ἐξαίρουσιν τὴν ἐν τῇ Π.Δ. ἠθικὴν ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου ⁷, ἣτις οὐ μόνον τὴν τύχην αὐτοῦ καθορίζει, ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς κοινότητος βαθέως ἐπηρεάζει. Ἀξιωματικὸς εἶναι, νομίζομεν, καὶ ἡ ἐν κατακλιθεὶς τῆς ἐργασίας του ὑπάρχουσα παρατήρησις περὶ τῆς Π.Δ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν λοιπὴν ἀρχαίαν Ἀνατολήν. «Ἐνταῦθα (δηλ. ἐν τῇ Π.Δ.)—ὡς ἄλλωστε οὐδαμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς—γίνεται κατάδηλος ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἃν καὶ ἐλλείπει ἡ σχετικὴ περιληπτικὴ λέξις» ⁸. Περιττόν, νομίζομεν, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πράγματι ριζοσπαστικὴ αὕτη ἐποψις τοῦ K.Koch ἤγειρε θύελλαν μεταξὺ τῶν παλαιοδιαθηκολόγων ⁹.

1. Ancient Oriental and Biblical Law..., σελ. 31.

2. Πρβλ. τὴν δικαιογραφ. διατριβὴν του στq im Alten Testament (Diss), Heidelberg 1953.

3. Πρβλ. π.χ. Israel (I-II), σελ. 81 ἐξ., 336, 347, 359, 361 ἐξ., 394, 412, 414, 421 ἐξ. κλπ.

4. Gibt es ein Vergeltungsdogma im Alten Testament? (ἐν : ZThK 52, σελ. 1-42), 1955, σελ. 7,13,15 κλπ.

5. Gibt es ein Vergeltungsdogma..., σελ. 31.

6. Ἐνθ' ἄν.

7. Gibt es ein Vergeltungsdogma..., σελ. 7,14,15,17,19,31,32 κλπ.

8. Gibt es ein Vergeltungsdogma..., σελ. 42.

9. Πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, F.HORST, Recht und Religion im Bereich des Alten Testaments (ἐν: EvTh 16, σελ. 49-75), 1956, ἰδίᾳ σελ. 71-74.

γ) **Ἀναγνώρισις τοῦ ἀτόμου.** Ἰδίᾳ διὰ τοῦ K.Koch εἰσῆλθοντες ἤδη εἰς τὴν κατεύθυνσιν ἐκείνην τῆς συγχρόνου ἐρεύνης τοῦ προβλήματος, ἥτις ἀναγνωρίζει τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. Ἄν καὶ ἡ παράταξις αὕτη κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν δὲν ἔχει τοσοῦτους ἐκπροσώπους, ὡς αἱ μόλις προμνημονευθεῖσαι κατευθύνσεις, ὅμως καὶ ἡ κατεύθυνσις περὶ ἧς ἐνταῦθα ὁ λόγος ἐκπροσωπεῖται διὰ σειρᾶς διακεκριμένων παλαιοδιαθηκολόγων. Ἦδη ὁ γνωστὸς ρωμαιοκαθολικὸς ἐρευνητὴς P.HEINISCH¹ ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῆς Π. Διαθήκης αὐτοῦ ἀξιολογεῖ δεόντως τὸν ρόλον τοῦ ἀτόμου γενικῶς ἐν τῇ θρησκείᾳ τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ. Αἶαν χαρακτηριστικῆ, μάλιστα, εἶναι καὶ ἡ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἐπὶ μέρους ἄνθρωπον παρατήρησις αὐτοῦ. «Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ κ ρ ι τ ῆ ς, ὅστις ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τοῖς νεφροῖς... Εἶναι ἐν προκειμένῳ τ ε λ ε ῖ ω ς ἄ μ ε ρ ὀ λ η π τ ο ς καὶ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὴν θέσιν, ἣν κατέχει ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ περιβάλλοντι αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον τὴν ἡ θ ι κ ῆ ν τ ο υ π ο ι ὀ τ η τ α ς»². Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Ἄγγλος ἐρευνητὴς N.H.SNAITH³ κρίνων ἐργασίαν τινα τοῦ A.R.Johnson⁴, ἐναντιοῦται, ὡς ἄλλοτε ὅτε A.C.Knudson καὶ ὁ O.S.Rankin, πρὸς τὴν ὑπ' ἐκείνου διδομένην ἐν τῇ Π.Δ. ἔκτασιν τῆς Corporate Personality, ὡς καὶ πρὸς τὴν κατάχρησιν τῶν γνωστῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν καὶ μεθόδων, ἰδίᾳ τοῦ L.Lévy-Bruhl⁵. Τὰς ἐπόψεις του δὲ ταύτας ἐπανάλαβεν ὁ N.H.Snaith μετὰ τινα ἔτη ἐν μιᾷ αὐτοτελεῖ μελέτῃ του⁶. Ἀξιόλογος εἶναι καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀμερικανοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ J.L.McKENZIE⁷, ὅστις καὶ ἐξαιρεῖ τὴν σημασίαν τοῦ ἀτόμου τῆς Π.Δ. ἐν εἰδικῇ σχετικῇ αὐτοῦ μονογραφίᾳ. Ὑπογραμμίζομεν ἐνταῦθα ἰδιαίτερος καὶ τὴν ἀκόλουθον θέσιν τοῦ δοκίμου τούτου ἐρευνητοῦ τῆς Π.Δ. «Θρησκεία δὲν εἶναι ἡ ἐνέργεια ὀλοκρατικῆς τινος ἐνότητος καὶ οὐδὲν ὡς ὑφίσταται ἐκτὸς τῶν ἀτόμων, ἀτινα συνθέτουν τὴν ἐνότητα ταύτην»⁸. Περαιτέρω δὲ τονίζει ὅτι «ἡ θρησκεία εἶναι τὸ συναμφοτέρον, κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ»⁹.

1. Theologie des Alten Testaments (HS), Bonn 1940, πρβλ. § 25, 5: Kollektivismus und Individualismus (μν. ἔργ., σελ. 146-147), πρβλ. ἐπίσης ἰδίᾳ σελ. 53 ἐξ., 58 ἐξ., 60 ἐξ., 69 ἐξ., 145 ἐξ., 153 ἐξ., 178 ἐξ., 188 ἐξ., 209 ἐξ., 226 ἐξ., 230 ἐξ., 240 ἐξ. κλπ.

2. Μν. ἔργ., σελ. 60.

3. The Distinctive Ideas of the Old Testament, London (1944) 1950⁴.

4. The One and the Many in the Israelite Conception of God, Βιβλιοκρισία (ἐν: JThSt 44, σελ. 81-84), 1943.

5. Βιβλιοκρισία, σελ. 82 ἐξ.

6. The Distinctive Ideas..., σελ. 36 ἐξ. κλπ.

7. Πρβλ. Divine Sonship and Individual Religion (ἐν: CBQ 7, σελ. 32-47), 1945.

8. Μν. ἔργ., σελ. 32.

9. Μν. ἔργ., σελ. 32-33.

Συγχρόνως πρὸς τὸν προμνημονευθέντα Ἀμερικανὸν ἔρευνητὴν καὶ ὁ ἐπιφανὴς Ἄγγλος παλαιοδιαθηκολόγος H.H. ROWLEY¹ ἔλαβε σαφῆ θέσιν ἔναντι τοῦ προβλήματος, ὑποστηρίξας τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. Μετὰ τινα δὲ ἔτη ἐν εἰδικῇ αὐτοῦ ἐργασίᾳ ὑπὸ τὸν τίτλον Individual and Community in the Old Testament², ἐν ἣ ἠρέυνησε τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινωνίαν ἐν τῇ Π.Δ., οὐ μόνον ὑπεστήριξε σαφέστερον καὶ συστηματικώτερον τὴν σημασίαν τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ ἐστράφη ἔναντίον ἐκείνων, οἵτινες τὸ ὑποτιμοῦν ἢ καὶ τὸ ἐκμηδενίζουσαν κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Ἱερεμίου ἐποχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ, καὶ δὴ ἀπέρριψε τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ ἄτομον ἀναδύεται ἐκ τοῦ συνόλου τὸ πρῶτον παρ' Ἱερεμίου³. Τὴν ἐν γένει δὲ θέσιν τοῦ εἰρημένου ἔρευνητοῦ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο, διαγράφει, νομίζομεν, καὶ ἡ ἐξῆς ἐπιγραμματικὴ παρατήρησις του: «...εἰς οὐδεμίαν περίοδον τῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραὴλ εὐρίσκομεν ἄκραν ὀλοκρατίαν ἢ ἄκραν ἀτομοκρατίαν, ἀλλὰ τὸν συνδυασμὸν ἀμφοτέρων»⁴. Ἀλλὰ καὶ σειρὰ συγχρόνων ἔρευνητῶν φαίνεται ἀκολουθοῦσα τὴν ἀναγνωρίζουσαν τὸν ρόλον τοῦ ἀτόμου κατεύθυνσιν ταύτην τῆς ἐρέυνης τοῦ προβλήματος. Πρὸς τοῖς ἄλλοις μνημονευτέοι ἐνταῦθα ὄτε διαπρεπῆς ἔρευνητὴς W.ZIMMERLI⁵ καὶ ὁ K.RABAST⁶, μαθητὴς τοῦ μεγάλου παλαιοδιαθηκολόγου A.Alt, εἶτα δὲ καὶ ὁ W.A.IRWIN⁷, ὡς καὶ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς J.SCHILDENBERGER⁸, παρὰ τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι οὗτος οὐ μόνον τὰς περὶ τῆς ψυχοσυνθέσεως κλπ. θεωρίας τοῦ J.Pedersen ἀποδέχεται, ἀλλ' ἀσπάζεται ἐπίσης καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν θεωρίαν τῆς Corporate Personality⁹. Τὰ αὐτὰ δὲ περίπου ἰσχύουσι καὶ περὶ τοῦ E.F.SUTCLIFFE¹⁰ κ. ἄ.

1. Πρβ. The Rediscovery of the Old Testament, London 1945, σελ. 129, 148-154.

2. Ἐν: ThT 12, σελ. 491-510, 1955-56. Ἡ διατριβὴ αὕτη περιελήφθη ἐν τῷ ἔργῳ του The Faith of Israel, London 1956, ὡς κεφ. IV: Individual and Community (μν. ἔργ., σελ. 99-123) αὐτοῦ.

3. The Faith of Israel..., σελ. 99 ἐξ.

4. The Faith of Israel..., σελ. 100.

5. Πρβλ. Das Menschenbild des Alten Testaments (ThExH (NF) 14), 1949, σελ. 19, 22, 27.

6. Das apodiktische Recht im Deuteronomium und im Heiligkeitsgesetz (Diss), Berlin 1949, σελ. 46.

7. The Hebrews (ἐν: IntAdvAM, σελ. 221-360) (1946) 1950³, σελ. 338. Πρβλ. ὁμοίως σελ. 341 ἐξ., ἐνθα οὗτος ἀκολουθεῖ τοὺς ἐξελικτικούς.

8. Vom Geheimnis des Gotteswortes, Heidelberg 1950, σελ. 153, 212, 222, 235 ἐξ.

9. Vom Geheimnis des Gotteswortes..., σελ. 149-155.

10. The Future Life in the Old Testament (ἐν: Scr 2, σελ. 93-99, καὶ Scr 3, σελ. 7-13), 1947, 1948, —, Providence and Suffering in the Old and New Testament, London-Edinburgh-Paris-Melbourne-Toronto and New York 1955. Πρβλ. ἰδίᾳ The Future Life... (ἐν Scr 3), σελ. 13 καὶ Providence and Suffering..., σελ. 65 ἐξ., 87 ἐξ., καὶ δὴ σελ. 89 ἐξ., 93 ἐξ., 160 ἐξ.

Τῇ ἐπιδράσει δὲ προφανῶς τοῦ μεγάλου τῆς Π.Δ. θεολόγου W.Eichrodt ἡ ὀρθὴ ἀξιολόγησις τοῦ ἀτόμου εἰσῆλθε καὶ εἰς τινὰ σημαντικὰ ἔργα περὶ τῆς Θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης, ἐκδοθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη. Σημειούμεν ἐνταῦθα τὸ ἔργον τοῦ Ὀλλανδοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ P.van IMSCHOOT¹ καὶ δὴ τὸ τοῦ ἐγκρίτου διαμαρτυρομένου ἐπίσης Ὀλλανδοῦ ἐρευνητοῦ T.G. VRIEZEN². Θὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα μιᾶς σπουδαίας θέσεως τοῦ τελευταίου τούτου ἐρευνητοῦ, ἔνθα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν σχετικῶν ἐπόψεων τοῦ W.Eichrodt, χωρὶς διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης νὰ προτιθέμεθα καὶ ἐπ' ἐλάχιστον νὰ μειώσωμεν τὴν καθ' ἑαυτοῦ ἀξίαν τοῦ ἐρευνητοῦ. Οὕτω, κατὰ τὸν Vriezen, ἐν τῇ Π.Δ. ὑπάρχει ἡ ἔξαρσις «τῆς προσωπικῆς εὐθύνης καὶ τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρεπειᾶς τοῦ ἀνθρώπου... Ἐν τῷ Ἰσραὴλ ὑπογραμμίζεται ἰσχυρῶς ἡ σημασία τῆς προσωπικῆς ζωῆς, οὕτως ὥστε νὰ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐνταῦθα ἐγεννήθη ἡ πλήρης ἔννοια περὶ τοῦ προσώπου—ἂν καὶ οὐχὶ ὡς ὀρισμός...»³. Ἀξία ἐπίσης ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ γνωστοῦ Ἀμερικανοῦ παλαιοδιαθηκολόγου G.E.WRIGHT⁴, μαθητοῦ τοῦ W.F.Albright. Ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητής, βαθύτατα συναισθανόμενος τὴν μοναδικὴν θρησκευτικὴν σημασίαν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ ἐν τῷ προχριστιανικῷ κόσμῳ, ἀναγνωρίζει τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ., ὡς προσωπικότητος ἕναντι τοῦ Θεοῦ Ἰσταμένης. Οὕτως ἐν τινὶ ἐργασίᾳ του παρατηρεῖ π.χ. περὶ τοῦ β' ἐνικ. προσώπου τοῦ Νόμου τῆς Π.Δ., ὅτι τοῦτο «...διέσπασε τὴν ὀλοκρατίαν τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου καὶ ἐπέβαλεν εἰς τὴν διαθήκην μίαν ἄνευ ὄρων ὑποταγὴν οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ συνόλου, ἀλλ' ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀτόμου...»⁵. Ὡς καὶ ἐν τῇ προηγηθείσῃ παρατηρήσει τοῦ Wright, οὕτω καὶ ἐν τῇ εὐθὺς ἀκολουθούσῃ, δύναται τις καὶ πάλιν νὰ διακρίνῃ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προμνημονευθέντος ἐπιφανοῦς θεολόγου W.Eichrodt. «Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰσραὴλ», παρατηρεῖ ὁ Wright, «συνεπάγεται ἐπίσης τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀτόμου»⁶. Τὰς ἐπόψεις του ταύτας περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου εὐρίσκει τις καὶ ἐν ἄλλαις μελέταις του⁷ καὶ δὴ

1. Théologie de l' Ancien Testament, Τόμ. I. Dieu, Paris-Tournai-New York-Rome 1954, σελ. 46 ἐξ., 77-79, 80 ἐξ., 84 ἐξ., 112, Τόμ. II. L' Homme, 1956, σελ. 19 ἐξ., 40 ἐξ., 168 ἐξ., 233 ἐξ., 235 ἐξ., 311-314.

2. Theologie des Alten Testaments in Grundzügen, Wageningen (Holland) 1956, ἰδίᾳ σελ. 113-115, 170, 261 ἐξ., 271, 271, 278-281, 281-285, 287, καὶ δὴ κεφ. VIII, § 4: Individuum und Gemeinschaft κλπ. (μν. ἔργ., σελ. 181-188).

3. Μν. ἔργ., σελ. 181.

4. The Old Testament against Its Environment (StBTh 2), London (1950) 1960⁷, ἰδίᾳ σελ. 58 ἐξ., 61 ἐξ., 63 ἐξ., 68 ἐξ. κλπ.

5. Μν. ἔργ., σελ. 58.

6. Μν. ἔργ., σελ. 69.

7. Πρβλ. God Who Acts. Biblical Theology as Recital (StBTh 8), London (1952) 1960⁸, ἰδίᾳ σελ. 87 ἐξ., 89 ἐξ., 104 ἐξ. κλπ.

έν τινι σχετικῇ πρὸς τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα διατριβῆ του¹, ἐνθα οὗτος, ὡς φαίνεται, ἀκολουθεῖ ἐν πολλοῖς τὴν γραμμὴν τοῦ H.Gunkel, ἀναγνωρίζει δηλ. τὸν ρόλον τῆς ἀλληλεγγύης, μὴ ἀμελῶν ὅμως νὰ ἐξάρῃ καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐδημοσιεύθη εἰδικὴ περὶ τοῦ θέματος μελέτη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Βέλγου ρωμαιοκαθολικοῦ τῆς Π.Δ. ἐρευνητοῦ J.DE FRAINE, ὑπὸ τὸν τίτλον Individu et Société dans la religion de l' Ancien Testament². Ὁ εἰρημένος ἐρευνητὴς ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν τοῦ H.Gunkel, τελεῖ ὅμως ἐκ παραλλήλου ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τοῦ W. Eichrodt, τὰς ἐπόψεις τοῦ ὁποίου ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ ἀποδέχεται ἀναγνωρίζων καὶ αὐτὸς τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου. Τὴν θέσιν του ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα διαγράφει ἄριστα, νομίζομεν, ἤδη ἡ ἀκόλουθος ἀρχὴ τῆς σχετικῆς διατριβῆς του. «Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων, αἵτινες ἐνώνουν τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν ἀποτελεῖ μίαν τῶν σπουδαιότερων κλειδῶν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης»³. Ἐν δὲ ἔτος μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς μέχρι τότε ἐκτενεστέρας σχετικῆς πρὸς τὸ πρόβλημα μελέτης τοῦ De Fraine ὁ Ἰταλὸς ρωμαιοκαθολικὸς F.SPADAFORA ἐξέδωκεν ὀγκῶδη τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον Collettivismo e Individualismo nel Vecchio Testamento⁴, ἃν καὶ ἡ σημασία τοῦ ἔργου τούτου διὰ τὴν ἐρευναν τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου προβλήματος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐκ 400 περίπου σελίδων ὄγκον αὐτοῦ. Κατ' ἀρχὴν ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητὴς ἐν τῇ πραγματείᾳ του ταύτῃ εἶναι σχεδὸν τελείως ξένος πρὸς τὴν σχετικὴν ἀγγλόφωνον βιβλιογραφίαν, ἥτις οὐ μόνον ἱκανὴ τὸν ἀριθμὸν εἶναι, ἀλλὰ, ὡς ἤδη καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω διεπιστώθη, καὶ πᾶν ἄλλο ἢ ἐπουσιώδης. Οὕτως, ἐκ τῶν ἀγγλοφώνων σπουδαίων ἐρευνητῶν μόνον τοῦ W.R.Smith μνημονεύει, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ κλασσικὸν ἔργον⁵ σημειωτέον, ὅτι μετεφράσθη ἐνωρίτατα ὑπὸ τοῦ R.Stube⁶ καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν. Ἐξ ἄλλου ὅμως ὁ Spadafora ἀγνοεῖ οὐ μόνον τὰς προμνημονευθείσας εἰδικὰς περὶ τοῦ θέματος τῆς ἐρένης του διατριβὰς τῶν J.R.Slater⁷ καὶ J.M.P. Smith⁸, ὡς καὶ τὸ ὅλον ἔργον τοῦ H.Wh.Robinson⁹ καὶ δὴ καὶ αὐτοῦ

1. The Biblical Doctrine of Man (EBS 2), London (1954) 1956², ἰδίᾳ σελ. 20 ἔξ., 25 ἔξ., 47-51, 71, 94 ἔξ., 101, 103-105, 108, 111 ἔξ., 131 ἔξ., 154 ἔξ., 160 ἔξ.

2. Ἐν: Bb 33, σελ. 324-355, 445-475, 1952.

3. Individu et Société..., σελ. 324.

4. Rovigo 1953.

5. Lectures on the Religion of the Semites, London 1927³

6. Die Religion der Semiten, Freiburg/B. 1899, ἐκ τῆς β' ἀγγλ. ἐκδόσεως.

7. Individualism and Solidarity as developed by Jeremiah and Ezekiel. (ἐν: BW (NS) 14, σελ. 172-183), 1899. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 221.

8. The Rise of Individualism among the Hebrews (ἐν: AJTh 10, σελ. 251-266), 1906. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 221 ἔξ.

9. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 228 ἔξ.

τοῦ J. Pedersen¹ τὴν σπουδαίαν καὶ ρηξικέλευθον, ὡς εἶπομεν, συμβολήν, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς ἀξιολογωτάτας συμβολὰς τοῦ πολλῶν γερμανιστῶν διατυπώσαντος τὰς ἐπόψεις τοῦ S. Mowinkel², ὡς καὶ τοῦ W. F. Albright³ καὶ δὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ O. Eissfeldt⁴. Δὲν προτιθέμεθα βεβαίως νὰ κρίνωμεν ἐνταῦθα τὸ ἔργον τοῦ Spadafora, παραπέμποντες εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ ἐπίσης ρωμαιοκαθολικοῦ J. L. Mc Kenzie⁵, θέλομεν ὅμως νὰ συμπληρώσωμεν τοῦτον σημειοῦντες τὴν ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ἀπουσίαν τῆς διαπραγματεύσεως τῆς γνωστῆς ἤδη περὶ Corporate Personality θεωρίας, ἥτις, ὡς ἐλέχθη ἄνωτέρω, ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς ὑπὸ πλήθους ἐρευνητῶν ἐκπροσωπούμενης καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τούτου ἐπίσης παραβλεπομένης μέσης κατευθύνσεως, παρ' ὅλον μάλιστα, ὅτι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρέυνης τοῦ προβλήματος ἀφιερῶν 100 περίπου σελίδας⁶. Σημειοῦμεν ἐπίσης τὴν ἔλλειψιν ἔστω καὶ ὀλίγων λέξεων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ. Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ μολονότι ἡ ἔρευνα τοῦ εἰρημένου ἐρευνητοῦ περιορίζεται κατ' οὐσίαν εἰς τὴν μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῆς πρώτης φάσεως τῆς ἐπὶ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς Π. Δ. ἐπιδράσεως τῆς γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς καὶ ἐθνολογικῆς σχολῆς τῶν É. Durkheim καὶ L. Lévy-Bruhl, πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ ἡ συμβολὴ αὐτοῦ, ἰδίᾳ διὰ τῆς ἀναιρέσεως τῶν θεωριῶν καὶ μεθόδων τῶν ἄνωτέρω κοινωνιολόγων καὶ ἐθνολόγων⁷, αἵτινες ἔχουν καὶ σήμερον τοὺς πολυπληθεῖς ὀπαδοὺς των, ὡς εἶδομεν καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν, καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις θέλομεν ἐπίσης διαπιστώσει.

Καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν ἡ δεσπόζουσα μορφή ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῶν ὀρθῶς ἀξιολογούντων τὸ ἄτομον ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ ἐρευνητῶν εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος τῆς Π. Διαθήκης W. EICHRODT⁸, ἀρρήκτως συνδέσας τὸ ὄνομα του μετὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς σημασίας τοῦ ἀτόμου ὡς προσωπικότητος ἐν τῇ Π. Δ., ἰδίᾳ διὰ τοῦ κλασσικοῦ περὶ τῆς Θεολογίας τῆς Π. Διαθήκης τριτόμου ἔργου του, γνωρίσαντος ἱκανὰς ἐκδόσεις⁹, ἀλλὰ καὶ διὰ σειρᾶς ἄλλης διατριβῶν του¹⁰ ἐκδοθεισῶν κατὰ τὰ τε-

1. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 227 ἐξ.

2. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 229 ἐξ. καὶ σελ. 405 ἐξ.

3. Τοῦ ὁποίου τὰ καὶ ἐν προκειμένῳ σπουδαῖα γερμανιστῶν ἐπίσης ἐκδοθέντα ἔργα Von der Steinzeit zum Christentum... καὶ Die Religion Israels... ἀγνοεῖ παντελῶς.

4. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 230 ἐξ.

5. Ἐν: JBL 74, σελ. 133-134, 1955.

6. Collettivismo e Individualismo..., σελ. 17-117.

7. Μν. ἔργ., σελ. 56-77, ἰδίᾳ σελ. 84-97, πρβλ. σελ. 98-107.

8. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 246.

9. Theologie des Alten Testaments, Τόμ. I, Göttingen 1957⁵, Τόμ. II-III Göttingen 1961⁴.

10. Πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, Was sagt das Alte Testament zum sozialen Leben? (EvAk 22), Tübingen 1948, ἰδίᾳ σελ. 7-10, 11 ἐξ., 13-15, 16, —, Religionsgeschichte Israels (ἐν: HM 2, σελ. 377-448), 1953, ἰδίᾳ σελ. 378, 381, 385, 386, 387 ἐξ., 397, 412, 417, 420, 423, 425, —, Krisis der Gemeinschaft in Israel (BU 33), Basel 1953, ἰδίᾳ σελ. 10-22, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Ἰεζεκιήλ. Πρβλ. καὶ κατωτέρω.

λευταία ἔτη. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ W.Eichrodt παραμένει, ἐν γενικαῖς τουλάχιστον γραμμαῖς, ξένος πρὸς τὰς πολυμόρφους ἐπιδράσεις τῶν θεωριῶν τῆς φυγοκέντρου ἐκείνης κατευθύνσεως τῆς ἐρεύνης, ἣτις ἔχει ὡς βᾶσιν τῆς τὴν ἔποψιν περὶ τῆς Corporate Personality, πολλὰκις στρέψας τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν ἐν τῇ Π.Δ. ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ὡς προσωπικότητος, ἰδίᾳ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα, εἶναι λίαν σημαντικὴ καὶ ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις αὐτοῦ, διατυπωμένη ἐν τῇ ἐργασίᾳ του *Das Menschenverständnis des Alten Testaments*¹, διαγράφουσα δ' ἅμα καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένην θέσιν: «Τὸ τουλάχιστον εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς καταλήψεως τῆς Παλαιστίνης ἀναγόμενον καὶ ἔτι ἀρχαιότερας δικαιοκᾶς συνηθείας κωδικοποιῶν Βιβλίον τῆς Διαθήκης (*Bundesbuch*), Ἐξ. 20-23, προσφέρει εἰς ἡμᾶς πολύτιμον κάτοψιν εἰς τὴν σχέσιν τῆς προστασίας τοῦ δικαίου τοῦ συνόλου πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ δικαίου τοῦ ἐπὶ μέρος ἀνθρώπου. Εἶναι ἤδη λίαν διαφωτιστικόν, ὅτι ἡ ὁ μ α δ ι κ ῆ ἀ ν τ α π ὄ δ ο σ ι ς, ὡ ς π ο ι ν ι κ ὸ ν ἀ ξ ί ω μ α, ο ὐ δ ἔ ν α ρ ὸ λ ο ν π λ ἔ ο ν δ ι α ἰ δ ρ α μ α τ ῖ ζ ε ι ο υ². Ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ του ὁ εἰρημένος ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει ἐν συμπεράσματι καὶ τὴν ἐξῆς ἔποψιν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδιάζουσαν διὰ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα σημασίαν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ: «Ἐν ὄψει τῆς καταστάσεως ταύτης τῆς ἰσραηλιτικῆς δικαιοκῆς ζωῆς, δύναται τις νὰ εἴπῃ, χωρὶς νὰ φοβῆται ὑπερβολὴν, ὅτι παρ' οὐδενὶ λαῷ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς ἤτο ἡ συνείδησις περὶ τῆς αὐτοευθύνης ἐκάστου μέλους τοῦ λαοῦ τοσοῦτον ζῶσα καὶ ἡ προσωπικὴ θέσις ἐναντι τῆς ζωῆς τοσοῦτον ἐξέχουσα, ὅσον παρὰ τῷ Ἰσραήλ. Ἡ ἐξήγησις τούτου εὔρηται ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν ἤτο θρησκευτικῶς τεθεμελιωμένον τὸ ἰσραηλιτικὸν δίκαιον...»³.

Δὲν θὰ πρέπη νὰ παραλείψωμεν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθεὶς ἐπιφανὴς παλαιοδιαθηκολόγος O.EISSFEDT, πρωτοστατήσας ἄλλοτε ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς μέσης κατευθύνσεως, ἀποδεχθεὶς δ' ἅμα καὶ τὸ περὶ ἀρχικῆς ὀλοκρατίας γνωστὸν ἐξελικτικὸν θρησκευτολογικὸν καὶ κοινωνιολογικὸν σχῆμα περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ.⁴, οὐχ ἤττον ὅμως διὰ τινων νεωτέρων δημοσιευμάτων του⁵ ὑποστηρίζει τὴν ἀναγνωρίζουσαν τὸ ἄτομον ἔποψιν, προσάγων μάλιστα καὶ ἐν πολλοῖς νέον, σπουδαιότατον δὲ πειστήριον, ὅπερ, ὡς νομίζομεν, καταλλήλως χρησιμοποιοῦμενον, δύναται μεγάλως νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ὀρθὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἀτό-

1. ATHANT 4, Zurich 1947². Πρβλ. ἀγγλικὴν ἔκδοσιν *Man in the Old Testament* (StBTh 4), London (1951) 1956³.

2. *Das Menschenverständnis...*, σελ. 8, πρβλ. ἀγγλ. ἔκδ., σελ. 10.

3. *Das Menschenverständnis...*, σελ. 11, πρβλ. ἀγγλ. ἔκδ., σελ. 13.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 230 ἔξ.

5. «Mein Gott» im Alten Testament (ἐν: ZAW 61, σελ. 3-16), 1945-46. Πρβλ. ἀγγλ. ἔκδοσιν ἐν: EvQ 19, σελ. 7-20, 1947.

μου ἐν τῇ Π. Δ. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἔγκριτος παλαιοδιαθηκολόγος A. WEISER, ὁ ἐν Γερμανίᾳ φανατικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἰδίᾳ διὰ τοῦ S. Mowinkel καὶ τῆς σχολῆς του ἀναπτυχθείσης («λατρευτικῆς κατευθύνσεως», ὑπερτονίζουσης, ὡς γνωστὸν, τὸν ὀλοκρατικὸν τῆς λατρείας (Kultus) τῆς Π. Δ. χαρακτηρᾷ¹, λαμβάνει θετικὴν στάσιν ἐναντι τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἀτόμου, μὴ ἀποδεχόμενος, ὡς φαίνεται, τὸ γνωστὸν ὀλοκρατικὸν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ πρὸ τοῦ Ἱερεμίου ἐποχῇ ἐξελικτικὸν σχῆμα².

Ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερας μνείας ἀξία εἶναι καὶ ἡ ἐναντι τοῦ προβλήματος στάσις δύο ἄλλων γνωστῶν ἐρευνητῶν, ὅτινες εὗρηται ἔξω τῶν αὐστηρῶν ὀρίων τῆς ἐπιστήμης τῆς Π. Διαθήκης. Ἐν πρώτοις ὁ ἐπιφανὴς ἀνατολιστῆς καὶ θρησκευολόγος H. FRANKFORT³, εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τοσοῦτον τὴν ἀτομικότητα περιορίζουσας ἢ καὶ ἐκμηδενίζουσας ἐπόψεις περὶ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης αὐθεντίας τοῦ βασιλέως ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ⁴, κάμνει τὴν ἐξῆς λιαν χαρακτηριστικὴν διαπίστωσιν περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας ἐν τῇ Π. Δ. «Ἐάν», λέγει, «οἱ Ἑβραῖοι, καθὼς καὶ οἱ Μεσοποταμικοὶ λαοί, ἐνεθυμοῦντο μίαν ἄνευ βασιλέως περίοδον, οὐδέποτε ὅμως ἐσκέπτοντο, ὅτι »ἡ βασιλεία κατῆλθεν ἐξ οὐρανοῦ «.....»⁵. Περαιτέρω ὁ προῶρος ἐκλιπὼν ἐρευνητῆς οὗτος ὑπογραμμίζει τὴν μοναδικότητα τοῦ Ἰσραήλ καὶ ὡς πρὸς τὸν θεομὸν τῆς βασιλείας παρατηρῶν, ὅτι «κανονικῶς ὁ Ἑβραῖος βασιλεὺς ἐπετέλει τὸ λειτούργημα του ἐν τῇ κοσμικῇ, οὐχὶ δὲ ἐν τῇ ἱερᾷ σφαιρᾷ», καθ' ὅσον «ἦτο ὁ δικιτητῆς εἰς τὰς διαφορὰς καὶ ὁ ἀρχηγὸς ἐν πολέμῳ, ἐμφαντικῶς δὲ δὲν ἦτο ὁ ἀρχηγὸς ἐν τῇ λατρείᾳ»⁶. Συμφώνως πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ H. Frankfort, ἐν τῶν κυρίων ἐρεισμάτων τῆς γνωστῆς θεωρίας περὶ Corporate Personality καὶ δὴ τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τῶν σχετικῶν περὶ τοῦ βασιλέως ἐπόψεων οὐ μόνον τοῦ S. Mowinkel καὶ τῶν ὀπαδῶν του,

1. Πρβλ. τοῦ A. WEISER ἰδίᾳ Die Psalmen I (ATD), Göttingen 1955⁴, καὶ δὴ Einleitung (μν. ἔργ., σελ. 11-68), ἰδίᾳ δὲ σελ. 14-34.

2. Πρβλ. A. WEISER, Das Buch des Propheten Jeremia (ATD), Göttingen 1955, ἰδίᾳ σελ. 292 ὑποσημ. 6, σελ. 293 ὑποσημ. 1.

3. Πρβλ. Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature, Chicago (1948) 1958³, ὡς καὶ τὸ συνεργασίᾳ καὶ τῶν H.A. FRANKFORT, J.A. WILSON, T. JACOBSEN καὶ W.A. IRWIN ἐκδοθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἔργον The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East, Chicago (1946) 1950³. Τὸ αὐτὸ (ἄνευ τῆς συμβολῆς τοῦ W.A. IRWIN) ἐπίσης γερμανιστὶ ὡς Frühlicht des Geistes. Wandlungen des Weltbildes im Alten Orient (Urban 9), Stuttgart 1954.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω ἰδίᾳ σελ. 406 ἐξ., ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς Uppsala Schule.

5. Kingship and the Gods..., σελ. 339.

6. Μν. ἔργ., σελ. 342. Πρβλ. ἐπίσης σελ. 407 ὑποσημ. 1, ἐνθα καὶ κριτικὴ εἰς τὸ μνημονευθὲν ἤδη ἔργον τοῦ I. ENGNELL, Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East,

ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Uppsala Schule, κλονίζεται ἐκ βάθρων¹, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ πλήγμα τοῦτο προέρχεται ἐξ ἑνὸς ἐπιφανοῦς μάλιστα ἀνατολιστοῦ, εἰδικῶς περὶ τὸν θεσμόν τῆς βασιλείας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ ἐγκύψαντος², καὶ οὐχὶ παλαιοδιαθηκολόγου. Ἡ θέσις τέλος τοῦ εἰρημένου ἐρευνητοῦ ἔναντι τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου προβλήματος διαγράφεται καὶ ἀλλαχοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ ἐξῆς ἐπιγραμματικῇ παρατηρήσει του: «Ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ βλέπομεν τὸν ἄνθρωπον κατέχοντα μίαν νέαν ἐλευθερίαν καὶ ταῦτοχρόνως νέον φορτίον εὐθυνῶν...»³.

Ὁ δὲ ἕτερος τῶν ἐνταῦθα μνημονευτέων ἐρευνητῶν εἶναι θεολόγος, ὁ G. WINGREN⁴, ὅστις ἐν τινι ἐσχάτως ἐκδοθέντι ἔργῳ του, ἀναλύων καὶ τὴν διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς προσωπικότητος σημασίαν τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ Βίβλῳ τοῦ «πλησίον», ὡς ἐννοίας, παρατηρεῖ ὅτι «αἱ βιβλικαὶ παραινέσεις κατὰ τρόπον ἐμπνοιοῦντα ἐντύπωσιν εἶναι ἐλεύθεραι ὀλοκρατικῆς τινος ἀντιλήψεως καὶ συγκεντροῦνται ἰσχυρῶς ἐπὶ τοῦ πλησίον, τοῦ ἔχοντος ἀνάγκην βοήθειας, τοῦ πτωχοῦ καὶ τοῦ ξένου, ὅστις δὲν ἀνήκει εἰς τὸν ἴδιον λαόν, ἀλλὰ κατοικεῖ ἐν τῇ χώρα, ὡς ὁ Ἰσραὴλ κατώκησεν ἐν Αἰγύπτῳ»⁵. Καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ βιβλίου του ὁ εἰρημένος ἐρευνητῆς⁶ δεικνύει τὴν ἐπ' αὐτὸν ἐπίδρασιν τῶν ἐπόψεων τοῦ W. Eichrodt.

δ) **Θέσις τοῦ προβλήματος παρ' ἡμῖν.** Καὶ νῦν, νομίζομεν, ὅτι θὰ πρέπη νὰ ρίψωμεν ἓν βλέμμα εἰς τὴν συμμετοχὴν τῆς ἐ λ λ η ν ι κ ῆ ς ἐ π ι σ τ ῆ μ η ς τῆς Π. Δ.⁷ εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ ὅλου προβλήματος, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν ἐπισκοποῦμεν ἐνταῦθα. Οὕτως, ἐκ τῶν διδασκάλων ἡμῶν, ὁ μὲν Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, ἐλαυνόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ κοινωνιολογικοῦ του διαφέροντος, ἐδημοσίευσεν δύο σχετικὰς ἐργασίας, ἧτοι «Ἡ γυνὴ ἐν τῇ Βίβλῳ»⁸ καὶ «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης»⁹. Χαρακτηριστικὴ δὲ τῆς σαφοῦς θέσεως αὐτοῦ ἔναντι τοῦ ὅλου προβλήματος εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθος διαπίστωσις αὐτοῦ διατυπωθεῖσα ἐν τινι προσφάτῳ

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 407 ἐξ.

2. Πρβλ. τὸ κλασσικὸν αὐτοῦ ἤδη μν. ἔργ. Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature.

3. Η. καὶ Η. Α. FRANKFORT, Juden und Griechen (ἐν: Frühlicht des Geistes..., σελ. 242-270), σελ. 251.

4. Schöpfung und Gesetz, Göttingen 1960.

5. Μν. ἔργ., σελ. 97.

6. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 97, 128, 131, 136, 159, 176 κλπ.

7. Πρβλ. περὶ αὐτῆς καὶ Ν. Π. ΒΡΑΤΣΙΟΤΙΣ, Das Alte Testament in der Griechisch-Orthodoxen Kirche (ἐν: KYRIOS (NF) 1, σελ. 59-82), 1960-61, σελ. 75.

8. Ἀθῆναι (1923) 1940², ἰδίᾳ σελ. 19-25.

9. (ΒΑΔ 40), Ἀθῆναι (1928) 1952², ἰδίᾳ κεφ. Β': Τὸ κοινωνικὸν περιεχόμενον τῆς Π. Δ. (μν. ἔργ., σελ. 18-53), σελ. 18-20 κλπ.

ἄρθρω του¹. «Παρά τῷ Ἰσραήλ», λέγει, «ἐπικρατεῖ ἐπίσης, ὡς καὶ παρὰ τῷ ἔθνικῷ (παγανιστικῷ) τῆς ἀρχαιότητος κόσμῳ, ἡ κοινωνικότης, χωρὶς ὅμως νὰ καταπνίγηται τὸ ἄτομον ὑπὸ τοῦ συνόλου. Εἰς τοῦτο συνετέλει τὰ μέγιστα ἢ θρησκεία τοῦ λαοῦ τούτου... Τὸ αἶσθημα ζωηρᾶς ἀλληλεγγύης διακρίνει τὸν λαὸν τοῦτον...»². Ἐν συνεχείᾳ δὲ παρατηρεῖ: «Ἐξ ἄλλου ὅμως ἄτομον καὶ σύνολον δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ ἀντιθέσεις ἀδιαλλάκτους, ἀλλὰ συμβιβάζονται διὰ τῆς θρησκείας αὐτοῦ...»³. Τὸ δὲ τελικὸν συμπέρασμα του εἶναι: «Οὕτως εὐρισκόμεθα μᾶλλον πρὸ ἰσορροποῦ συγκερασμοῦ ἀτομισμού καὶ κοινωνισμού παρὰ τῷ Ἰσραήλ, παρὰ τῷ ὁποίῳ παρέμεινεν ἀείποτε ζωηρὰ ἡ ἰδέα τοῦ τε συνόλου καὶ τοῦ ἀτόμου...»⁴.

Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἕτερος τῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Π. Διαθήκης διδασκάλων ἡμῶν, Β. Μ. ΒΕΛΛΑΣ, ἠσχολήθη περὶ τε τὸν Ἰσραηλιτικὸν γάμον, ἐνθα ἀφιεροῖ εἰδικὴν παράγραφον εἰς τὴν θέσιν τῆς γυναικὸς ἐν αὐτῷ⁵ καὶ περὶ «τὰ τέκνα παρ' Ἰσραήλ»⁶, καὶ δὴ περὶ τὰς θρησκευτικὰς τοῦ Ἰσραήλ προσωπικότητας ἐν τῷ περισπουδάστῳ αὐτοῦ ἔργῳ «Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης»⁷, μετὰ τῶν ὁποίων συγκαταλέγει καὶ τοὺς Πατριάρχας, οὓς μάλιστα ἀναγνωρίζει ὡς ἱστορικὰ πρόσωπα. Τὴν δὲ ἔναντι τοῦ ἡμετέρου προβλήματος θέσιν του διαγράφουν ἰδίᾳ αἱ δύο ἐργασίαι του περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ Π. Δ., ἧτοι: «Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην»⁸ καὶ «Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος κατὰ τοὺς προφήτας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης»⁹, τῆς δευτέρας συμπληρώσεως τὴν πρώτην¹⁰.

Τέλος, ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας ἔναντι τοῦ ὄλου προβλήματος, ἄς ἐπιτραπῇ νὰ παραπέμψωμεν εἰς τε τὴν ἐπὶ διδασκαλίᾳ διατριβὴν του¹¹ καὶ δὴ, ἐπ' ἐσχάτων, εἰς ἐτέραν τινὰ ἔρευνάν του¹², ἐνθα καὶ γενικῶς διαγράφεται ἡ σημασία τοῦ μονολόγου ἐν τῇ Π. Δ. διὰ τὴν ἔξαρσιν τοῦ ἀτόμου ὡς προσωπικότητος ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ¹³.

1. Ἄτομον καὶ κοινωνία ἐν τῷ χριστιανισμῷ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ (ἐν: ΓΣΕ Η, 3 σελ. 19-26), 1957.

2. Ἄτομον καὶ κοινωνία..., σελ. 21.

3. Ἐνθ' ἀν.

4. Ἄτομον καὶ κοινωνία..., σελ. 22.

5. Ὁ Ἰσραηλιτικὸς γάμος, Ἀθήναι 1935, σελ. 26-29.

6. Ἀλεξάνδρεια 1932.

7. Ἀθήναι (1934-1940) 1957².

8. Ἀθήναι (1939) 1950².

9. Ἀθήναι 1959.

10. Πρβλ. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος..., σελ. 22 ὑπόσημ. 2.

11. Ν. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, Εἰσαγωγή εἰς τοὺς μονολόγους τοῦ Ἰερემίου (Diss), Ἀθήναι 1959, ἰδίᾳ σελ. 108 ἐξ., 124 ἐξ., καὶ δὴ σελ. 123 ἐξ.

12. Ν. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΙΣ, Der Monolog im Alten Testament (ἐν: ΖΑΥ 73, σελ. 30-70), 1961.

13. Der Monolog..., ἰδίᾳ σελ. 57 ἐξ., 64-67, καὶ δὴ σελ. 68-69, 70.

ε) **‘Ολοκρατικά θεωρία σήμερα.** Καί νῦν, πρὶν ἢ κλείσωμεν τὴν ἐπισκόπῃσιν ταύτην τῆς ἐρεύνης τοῦ ὄλου προβλήματος, θεωροῦμεν σκόπιμον ὅπως κάμωμεν μίαν τελευταίαν διαπίστωσιν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν αὐτοῦ σήμεραν. Παρὰ πάσας δηλ. τὰς ἀναγνωρίζουσας τὸ ἄτομον ἤδη ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ φωνὰς τῶν ἀνωτέρω παρελασάντων ἐρευνητῶν, κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἀναζωπυροῦται καὶ αὐτὸ τὸ παλαιὸν καὶ μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ J. Wellhausen καὶ τῆς φερωνύμου σχολῆς του ἀρρήκτως συνδεδεμένον ἐξελικτικὸν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. σχῆμα, ὡς ἄλλωστε καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς παραγράφου ταύτης ἐξετέθη¹. Θὰ πρέπη ὅμως νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἐπ’ ἐσχάτων καὶ νέοι ἔνθερμοι ὑποστηρικταὶ τοῦ τὸ ἄτομον ἐν τῇ παλαιότερᾳ τῆς Π.Δ. ἐποχῇ σφόδρα ὑποτιμῶντος ἢ καὶ ἐκμηδενίζοντος σχήματος ἐκείνου ἐμφανίζονται. Θὰ ἀρκεσθῶμεν δὲ ἐνταῦθα εἰς δύο μόνον πρόσφατα, ὅσον καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς δογματικῆς ἰσχύος τοῦ ὡς ἄνω σχήματος, παραδείγματα. Οὕτως π. χ. ὁ γνωστὸς Γάλλος ρωμαιοκαθολικὸς ἐρευνητῆς R. TOURNAY ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ του² εἰς τὴν περὶ τοῦ Ἰερεμίου διατριβὴν τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας³ ἐκφράζει τὴν ζωντανὴν ἀντίθεσίν του, ἐν σχέσει πρὸς τὰ περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Ἰερεμίου διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π.Δ. γραφόμενα⁴, ἐκθέτων ἐν τέλει τῆς βιβλιοκρισίας του τὰς ἰδίας αὐτοῦ περὶ τοῦ προβλήματος ἐπόψεις. «Τὸ ἀληθὲς εἶναι», λέγει, «ὅτι (ὁ Ἰερεμίας) εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις προπαρασκευάζει αὐτῶ τὸν μέγαν κλασσικὸν μονόλογον, ὅστις θὰ ἐκτυλιχθῇ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἰώβ»⁵. Περαιτέρω δὲ διακηρύσσει, ὅτι «ὠρισμένη τις ἀτομοκρατία θὰ ἐμφανισθῇ μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν, ὅταν θὰ αὐξηθῇ ἡ συνείδησις τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας, ἢ δὲ γραμματεία θὰ ἀντικατοπτρίσῃ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Δὲν εἰρικόμεθα εἰσέτι ἐκεῖ μετὰ τοῦ Ἰερεμίου»⁶.

Μετὰ μεγάλης δὲ ὁμολογουμένως ἐκπλήξεως, λόγῳ τῆς γνωστῆς συντηρητικότητος τοῦ συγγραφέως τῆς, ἀναγινώσκει τις τὰς αὐτὰς περίπτου ἐπόψεις καὶ ἐν τῇ εὐρύτατα κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν κυκλοφοροῦσῃ γνωστῇ διτόμῳ νεωτάτῃ καὶ περισπουδάστῳ Θεολογίᾳ τῆς Π. Διαθήκης τοῦ ἐπιφανοῦς συγγρόνου Γερμανοῦ παλαιοδιαθηκολόγου G. von RAD⁷.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 396 ἐξ.

2. Ἐν: RB 67, σελ. 623-624, 1960.

3. Εἰσαγωγή εἰς τοὺς μονόλογους τοῦ Ἰερεμίου.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 419 καὶ αὐτόθι ὑπόσημ. 11.

5. RB 67, σελ. 624.

6. Ἐνθ’ ἄν.

7. *Theologie des Alten Testaments*, Τόμ. I: *Die Theologie der geschichtlichen Überlieferungen Israels*, München 1957 (1962⁴), ἰδίᾳ σελ. 225 (ὑπόσημ. 79), 342, 378 ἐξ., 389-398, 409 ἐξ., 412, 441 ἐξ., Τόμ. II: *Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*, München 1960 (1962²), ἰδίᾳ σελ. 212, 225, 245 ἐξ., 271, καὶ 276 ἐξ., 279.

Τὴν δὲ θέσιν αὐτοῦ ἐναντι τοῦ τε ἐξελικτικοῦ σχήματος τοῦ J. Wellhausen καὶ τοῦ ἡμετέρου προβλήματος ἐν γένει διαγράφει, νομίζομεν, καὶ ἡ ἐξῆς χαρακτηριστικὴ αὐτοῦ πρότασις: «Ὅτι τὰ τεκμήρια περὶ τῆς ἐναντι τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου γίνονται τοσοῦτον συχνότερα ἐν τῇ νεωτέρᾳ γραμματείᾳ, δέον πρὸ παντὸς νὰ ἐξηγηθῇ ἀπλῶς ἐκ τοῦ ὅτι ἐν αὐτῇ τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη ὁ ἐπὶ μέρους ἄνθρωπος πολὺ αὐτοτελέστερον. Κατὰ τὴν ἀρχαιότεραν ἐποχὴν ὁ ἐπὶ μέρους ἄνθρωπος ἦτο προσδεδωμένος εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινότητος, ἀλλὰ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου προφανῶς ἐπετελέσθη χειραφεσία τοῦ ἀτόμου»¹. Ἡ ριζικὴ μάλιστα ἀλλαγὴ, ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Δ., παρίσταται ὑπὸ τοῦ G. von Rad ὡς συμβαίνουσα τὸ πρῶτον διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰεζεκιήλ (κεφ. 18). «Διὰ τῶν προτάσεων τούτων», παρατηρεῖ, «ὁ Ἰεζεκιήλ ἀφῆκεν ὀπίσω τὸν παλαιὸν ὀλοκρατικὸν τρόπον σκέψεως»². Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ τελευταῖος οὗτος ἐρευνητὴς οὐδόλως φαίνεται λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τοῦ τὰς διαφύρουσ ἀποχρώσεις τῆς γνωστῆς ὡς μέσης κατευθύνσεως, ἥτις τῆς Corporate Personality, ἐν τῇ ἐρευνῇ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα προβλήματος.

Ἐπερατώσαμεν ἤδη τὴν βραχεῖαν ταύτην ἱστορικὴν ἀναδρομὴν τῆς ἐρευνῆς τοῦ προβλήματος· ἐκ δὲ τῶν ἀνωτέρω ἤδη ἐκτεθέντων δύναται τις, πρὸς τοῖς ἄλλοις, νὰ διαπιστώσῃ ὅτι γενικῶς, καὶ παρὰ τὰς φυγοκέντρους κατευθύνσεις καὶ δὴ καὶ τὰς ἀντιθέτους, ὡς πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε συνηθεστέτην θέσιν τοῦ προβλήματος φωνάζει, ἡ ἐρευνα αὐτοῦ ἤρchiσε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ περιστρέφεται πέριξ τῶν δύο πόλων, ἥτοι τῆς «ὀλοκρατίας» (Kollektivismus) ἢ τῆς «κοινωνιοκρατίας» (Sozialismus) ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς «ἀτομοκρατίας» (Individualismus) ἀφ' ἑτέρου. Ἐνῶ ὅμως οἱ οὕτως ἢ ἄλλως ἐκπρόσωποι τῆς ὀλοκρατικῆς θεωρήσεως δέχονται γενικῶς, ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἰσραὴλ φθάνει ἐξελικτικῶς εἰς τὴν «ἀτομοκρατίαν», καταργουμένης κατ' αὐτοὺς τῆς «ὀλοκρατίας», ἢ καὶ τῆς «κοινωνιοκρατίας», οἱ ἀντιδρώντες ἐρευνηταί, ἀναγνωρίζοντες τὸ ἄτομον, οὐδέποτε φθάνουν εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἀρνήσεως οἰασδῆποτε κοινωνιοκρατικῆς τάσεως εἰς τινὰ περίοδον τῆς ἱσραηλιτικῆς ἱστορίας, δεχόμενοι γενικῶς συγκερασμὸν κοινωνιοκρατίας καὶ ἀτομοκρατίας ἀμφοτέρων τῶν τάσεων, ὑφισταμένων ὁμοῦ ἀπὸ τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἱσραηλιτικῆς ἱστορίας, ἀφήνοντες δὲ οὕτω τὰ ἄκρα εἰς τοὺς ὀλοκρατικοὺς ἐρευνητάς.

Ἐξ ἄλλου δύναται τις ἐπίσης ἐκ τῶν ἡδη ἀνωτέρω ἐκτεθέντων νὰ διαπιστώσῃ ὅτι, ἐνῶ ἱκανὰ μέχρι σήμερον ἐλέχθησαν περὶ τῆς ὀλότητος, ὡς καὶ περὶ τῆς κοινωνίας γενικῶς ἐν τῇ Π. Δ., τὸ ἄτομον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, καὶ δὴ ἡ θέσις του ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, κυρίως περιστατικῶς μόνον ἀπησχόλησε τοὺς ἐρευνη-

1. Μν. ἐργ., Τόμ. I, σελ. 378. Πρβλ. ἐπίσης Τόμ., II, σελ. 276 κλπ.

2. Μν. ἐργ., Τόμ. II, σελ. 278.

τάς, εἴτε ἵνα ἀποδείξουν τὸν ὅλως ὑποδεέστερον αὐτοῦ ρόλον καὶ νὰ ἐκμηδενίσουν τὴν ἀξίαν του καὶ ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ, εἴτε πάλιν ἵνα ἐξάρουν τὴν σημασίαν αὐτοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐν τῷ γενικωτέρῳ πλαισίῳ μιᾶς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν ὀλοκρατικῶν ἐπόψεων, οὕτως ὥστε νὰ καθίσταται σήμερον αἰσθητῆ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἢ διαπιστωθεῖσα ἔλλειψις μιᾶς εἰδικῆς, αὐτοτελοῦς καὶ συστηματικῆς ἐρεῦνης περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου προβλήματος τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ.

Γ'

ΒΡΑΧΥΤΑΤΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ
ΕΝ Τῇ ΑΡΧΑΙΑ ἘΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛῆ

Συμπληροῦντες τὴν ἤδη ἐν τῷ προλόγῳ τῆς παρούσης πραγματείας προαναγγελθεῖσαν ἱστορικὴν πλαισίωσιν μιᾶς εἰδικῆς περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἐρεῦνης, ἐρχόμεθα ἐφεξῆς νὰ δώσωμεν συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ἀρχαιοτέρῃ Ἐγγύς Ἀνατολῇ.

1. ΙΣΡΑΗΛ ΚΑΙ ἘΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ. Ἀρχόμενοι τοῦ ἔργου τούτου θὰ πρέπει ἐν πρώτοις νὰ ὑπειθμισώμεν, ὅτι ὁ Ἰσραήλ ἀνήκει οὐ μόνον γεωγραφικῶς καὶ φυλετικῶς, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς καὶ πολιτιστικῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐγγύς Ἀνατολήν, πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς ὁποίας συγγενεῦει καὶ σχετίζεται. Πρὸς ὀρισμένους μάλιστα τῶν λαῶν τούτων ἡ συγγένεια τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ καὶ ἡ καθ' ὅλου σχέσις αὐτοῦ εἶναι οὐ μόνον ἐξωτερικὴ καὶ γενικὴ, ἀλλὰ καὶ εἰδικωτέρα καὶ δὴ καὶ πνευματικὴ, πρᾶγμα ἄλλωστε τὸ ὅποῖον διεπιστώθη μὲν ὑπὸ τῶν περὶ τὴν ἀρχαίαν Ἐγγύς Ἀνατολήν ἀσχολουμένων εἰδικῶν ἐρευνητῶν, ἀνεγνωρίσθη δὲ γενικῶς καὶ ὑπὸ τῶν παλαιοδιαθηκολόγων. Ἐξ ἄλλου πολλὰ ἤδη καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐλέχθησαν ὡς πρὸς τὰς καθ' ὅλου καὶ τὰς εἰδικωτέρας σχέσεις ἀρχαίων τινῶν ἀνατολικῶν λαῶν πρὸς τὸν Ἰσραήλ καὶ δὴ μετὰ ζήλου ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ πολλῶν διάφοροι ἐπόψεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἕκτασιν καὶ τῆς σημασίας τῶν σχέσεων τούτων καὶ δὴ καὶ τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν σημείων ὀρισμένων ἐκ τῶν λαῶν τούτων πρὸς τὸν λαὸν τῆς Π. Διαθήκης. Δὲν δύναται τις, μάλιστα, νὰ λησμονήσῃ, ὅτι μέγας θόρυβος ἦδη ἐγένετο ὡς πρὸς τὰς ἐπιδράσεις, τὰς ὁποίας ἐδέχθη ὁ Ἰσραήλ παρὰ τοῦ ἐθνικοῦ του περιβάλλοντος, ὥστε καὶ σήμερον ἔτι, ἂν καὶ οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς σφοδρότητος, ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν ἐρευνητῶν νὰ φθάνουν εἰς τὸν ὑπερτονισμὸν τοῦ μεγέθους καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν ἐπιδράσεων τούτων. Μεθ' ὑπερβολῆς δὲ καὶ οὐχὶ ἄνευ ἰδεολογικῆς τινος προκαταλήψεως ἐγενικεύθησαν αἱ ἐπιδράσεις αὗται ἐπεκταθεῖσαι καὶ μέχρι καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς προσιδιάζουσας εἰς τὸν Ἰσραήλ μονοθείας καὶ τῆς καθ' ὅλου συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὸν παγκόσμιον πολιτισμὸν.

Ἄνευ ἀπολογητικῆς τινὸς διαθέσεως ὑπογραμμίζοντες μὲν ἐνταῦθα τὴν πολυτιμοτάτην τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ προσφορὰν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀναγνωρίζοντες δ' ὅμως ἐκ παραλλήλου, ὡς εἶναι εὐλογον, τὴν τε καθ' ὄλου συγγένειαν καὶ σχέσιν καὶ ἐπίδρασιν τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν λαῶν ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ, ἐπιλαμβανόμεθα τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς παραγράφου ταύτης προδηλωθέντος ἔργου, πιστεύοντες εἰς τὴν χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῆς προσπάθειας ταύτης. Φρονοῦμεν μάλιστα, ὅτι κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν οἰαδῆποτε αὐτοτελὴς καὶ συστηματικὴ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Π. Διαθήκης, ἀφορῶσα εἰς τινὰ ἱστορικὴν, θρησκευτικὴν, ἠθικὴν, κοινωνικὴν, φιλολογικὴν καὶ γενικῶς πολιτιστικὴν τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ ἐκδήλωσιν, φιλοδοξοῦσα δι' ἑαυτὴν τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, δὲν δύναται νὰ ἀγνοήσῃ τὴν ἀναγκαιότητα ἅμα καὶ σπουδαιότητα ἀντιστοίχου τινὸς ἐξετάσεως τοῦ ἐκάστοτε ἀντικειμένου τῆς ἐρέυνης τῆς Π. Διαθήκης ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ὡς ἐκ τούτου, καὶ ἐνταῦθα, θεωροῦμεν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τῆς ἐρέυνης τοῦ τεθέντος προβλήματος τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ τὴν ἔστω καὶ δι' ὀλίγων ἐνασχόλησιν περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ. Ἄλλωστε καὶ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον φαίνεται τὸ τοιοῦτον ἔργον, δεδομένου μάλιστα, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑγγύς Ἀνατολὴ εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ, τοῦλάχιστον παρ' ἡμῖν, εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν μὴ κατὰ τινὰ τρόπον εἰδικιώτερον πως περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένων.

Τὸ δ' ἔργον τοῦτο ἐλίψει ἔτι μᾶλλον τὴν προσοχὴν καὶ δὴ, γενικώτερον, καθίσταται, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀναγκαῖον, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, ἡ ἔρευνα γενικῶς τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ δὲν ἀπησχόλησεν εἰδικῶς ἐν τινι ad hoc ἐργασίᾳ καὶ αὐτοὺς ἔτι τοὺς εἰδικοὺς ἀνατολιστάς. Τοῦτο ἄλλωστε διεπιστώθη ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὑπὸ ἀλλοδαπῶν ἐρευνητῶν¹. Ὡς ἐκ τούτου λοιπὸν καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἀκριβῶς ἕνεκα τοῦ κενοῦ, ἕπερ παρουσιάζει ἡ πρὸς τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα διεθνῆς σχετικὴ βιβλιογραφία, εἶναι ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας ἠναγκασμένος, ἐν ἐπιγνώσει καὶ τοῦ ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἀνατολιστάς, νὰ στηριχθῇ μὲν ἐπὶ τῶν σπουδαιότερων καὶ αὐθεντικωτέρων ἐπιστημονικῶν βοηθημάτων, τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑγγύς Ἀνατολὴν, καταφεύγων δ' ἅμα καὶ εἰς αὐτὰς τὰς προσιτὰς αὐτῷ ἀρχαίας πηγὰς, τῶν ὁποίων καὶ μνημονεύει, ὅπου θεωρεῖ τοῦτο ἀναγκαῖον, ἵνα φέρῃ

1. Ὁβτω π.χ. ὁ J.SCHARBERT [Solidarität in Segen und Fluch... (BBB 14), σελ. 25], παρατηρεῖ λίαν χαρακτηριστικῶς ἐν προκειμένῳ, ὅτι: «Auf dem Gebiet der altorientalischen Forschung fehlen leider noch weithin eingehendere Untersuchungen über das Problem Individualismus—Kollektivismus.... Was man darüber in den Gesamtdarstellungen der altorientalischen Religionen findet, ist so lückenhaft, dass das Material für einen fruchtbaren Vergleich mit dem Alten Testament bei weitem nicht ausreicht...».

εἰς πέρας τὴν ἐνταῦθα ἀναληφθεῖσαν προφανῶς δυσχερεστάτην πρώτην προσπάθειαν, ἐπιφυλασσόμενος, σὺν Θεῷ, ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι νὰ ἐπανεέλθῃ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εἰδικώτερον καὶ συστηματικώτερον.

Ὡς δύναται τις νὰ ἀντιληφθῆ, δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐπεκτείνωμεν τὴν βραχυτάτην καὶ κυρίως κατατοπιστικὸν χαρακτῆρα ἔχουσαν ἔρευαν ταύτην ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, διότι τοῦτο, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐκφεύγει καὶ τῶν ὀρίων τοῦ ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν ἐκτεθέντος σκοποῦ καὶ χαρακτῆρος τοῦ παρόντος κεφαλαίου. Εὐνόητον λοιπόν, διατὶ ἡ ὡς πλαισίωσις τῆς ἐρεύνης τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ προκειμένη ἐνασχόλησις ἡμῶν περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ θὰ περιορισθῇ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἔρευαν χαρακτηριστικῶν τινῶν καὶ δὴ θεμελιωδῶν μόνον σχετικῶν ἐπόψεων, αἵτινες ὁμοῦ λαμβανόμεναι θὰ εἶναι δυνατόν, νομίζομεν, νὰ συνθέσουν, ἐν γενικαῖς τοῦλάχιστον γραμμαῖς, σκιαγραφίαν τινὰ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ Ἑγγύς Ἀνατολῇ.

Καιρὸς ὅμως ἤδη νὰ διευκρινισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὡς εἴθισται καὶ εἶναι ἄλλωστε καὶ εὐνόητον, θὰ ἐρευνηθοῦν κατωτέρω ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἀρχαιότεροι, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἀντιπροσωπευτικώτεροι, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἐπόψεως σπουδαιότεροι λαοὶ αὐτῆς, οἵοι εἶναι οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ ἀξιολογώτεροι τῶν Μεσοποταμικῶν λαῶν¹.

Οὕτω δὲ πιστεύομεν, ὅτι δὲν θὰ καταλογισθῇ ὡς ἔλλειψις τῆς παρουσίας ἐρεύνης ἢ μὴ ἐνασχόλησις αὐτῆς εἰδικώτερον καὶ περὶ ἄλλους γνωστούς λαούς,

1. Περὶ τῶν Χεττιτῶν ἢ Χετταίων δὲν ὑπάρχει εἰσέτι ἐπαρκὲς ὕλικόν ἐφ' οὗ νὰ δύναται νὰ στηριχθῇ ἡ ἔρευα περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ χεττιτικῷ πολιτισμῷ, ὅστις ἄλλωστε μετὰ οὐνότομον λάμψιν ἐξαφανίζεται, ὡς διὰ ττων ἀστῆρ, ἐκ τοῦ στερεώματος τῆς ἱστορίας τῶν πολιτισμῶν τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς περὶ τὸ 1200 π. Χ., ὅτε δηλαδὴ ἄρχεται περίπου ἢ καθ' αὐτὸ ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ ἔθνους. Ἐντεῦθεν, Ἰσως, καὶ ἡ ὡς ἐν παρόδῳ μνεῖα τούτων καὶ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου Β.ΒΕΛΛΑ, Χρονολογικοὶ πίνακες τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἱστορίας (ΦΒΠΔ 1), Ἀθῆναι 1956, σελ. 11.

² Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Χεττιτάς, παραπέμπομεν ἐνταῦθα ἰδίᾳ εἰς τὴν κάτωθι σπουδαιότεραν βιβλιογραφίαν: ED. MEYER, Reich und Kultur der Chetiter, Berlin 1914, A. GOETZ, Das Hethiter-Reich. Seine Stellung zwischen Ost und West (AO 27, II), Leipzig 1928, —, Hethiter, Churriter und Assyrer. Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im II. Jahrtausend v. Chr. Geb. (ISK, A, XVII), Oslo 1936, —, Kleinasien (HAW III, 1,3: KAO III, 1), München (1933) 1957², Γ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Οἱ Χετταῖοι (ἐν: Π I 1, σελ. 275-282), Ἀθῆναι 1932, E. CAVAIGNAC, Les Hittites (OAI 3), Paris 1950, O. R. GURNEY, The Hittites (Pelican A 250), Harmondsworth (1952) 1961³, H. SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des alten Orients. Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu (Kröners 298), Stuttgart 1961. Πρβλ. ἐπίσης εἰδικώτερον G. FURLANI, La Religione degli Hittiti (SR 13), Bologna 1936, R. DUSSAUD, Les Religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens (ἐν: MANA 1, II, σελ. 331-414), Paris 1949, E. NEUFELD, The Hittite Laws, London 1951, J. FRIEDRICH, Die hethitischen Gesetze (DMOA 7), Leiden 1959.

πρὸς οὓς ἤδη καὶ καθ' αὐτὴν τὴν Π. Διαθήκην εἶχεν ὁ Ἰσραὴλ σχέσεις, διότι, ὡς εἶναι ἄλλωστε γνωστόν, ἂν καὶ ἰδίᾳ ἢ ἱστορία τῶν ἐν λόγῳ λαῶν τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς διακρίνει αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων, τὰ κύρια ἕμως καὶ καθ' ὅλου πολιτιστικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά, ἐν γενικαῖς τοῦλάχιστον γραμμαῖς, δὲν παρουσιάζουν πρὸς ἄλληλα σημαντικὰς διαφοράς¹. Ἄρα ἐξετάζων τις τοὺς ἀνωτέρω σημειωθέντας ἀπὸ πάσης ἐπόψεως σπουδαιότερους λαοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς καθ' ὅλου πολιτιστικὰς αὐτῶν ἐκδηλώσεις, εἶναι ὡς νὰ συνεξετάζῃ καὶ τοὺς ὑπολοίπους λαοὺς. Ἀντιθέτως, ὀλιγώτερα κοινὰ σημεῖα παρουσιάζουν, ὡς γνωστόν, οἱ ἐφεξῆς ἐξετασθησόμενοι λαοί, οἵτινες οὐ μόνον γεωγραφικῶς ἢ φυλετικῶς καὶ ἱστορικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει πολιτιστικῶς, ἐμφανίζουν πολλαχοῦ ἰκανὰς καὶ βαθυτέρας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπ' ἀλλήλων διαφοράς².

2. Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩ. Ἐν πρώτοις δέον νὰ διευκρινίσωμεν ὅτι, συμφώνως καὶ πρὸς ὅσα ἐν τῇ προηγηθείσῃ παραγράφῳ διελάβομεν, δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐκταθῶμεν ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς τρισχιλιετοῦς περιόδου ἱστορίας τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ³, ἀλλὰ νὰ περιορισθῶμεν κατὰ κύριον λό-

1. Ἐννοεῖται βεβαίως, ὅτι δὲν περιλαμβάνονται εἰς τοὺς λαοὺς τούτους οἱ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐγκατασταθέντες Χετταῖ, διαφέροντες οὐσιαστικῶς οὐ μόνον φυλετικῶς καὶ γλωσσικῶς, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς, θρησκευτικῶς καὶ ἐν γένει πολιτιστικῶς τῶν λοιπῶν τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς λαῶν.

2. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ A.SCHARFF, Die Frühkulturen Ägyptens und Mesopotamiens (AO 41), Leipzig 1941,—, Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst (RVS 5=AO 42), Leipzig 1943, ὡς καὶ τὸ σπουδαῖον συλλογικὸν ἔργον τῶν H. καὶ H.A.FRANKFORT-J.A.WILSON-TH.JAKOBSEN-W.A.IRWIN, The Intellectual Adventure of Ancient Man. An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East, Chicago (1946) 1950^a.

3. Κατ' ἐκλογὴν παραπέμπομεν εἰς τὴν κάτωθι περὶ Αἰγύπτου κυριωτέραν γενικὴν βιβλιογραφίαν: A.ERMAN-H.RANKE, Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum, Tübingen 1923, J.H.BREASTED, Geschichte Ägyptens (μεταφρ. H.RANKE), Wien 1936²,—, Development of Religion and Thought in Ancient Egypt (Harper TB 57), New York (1912) 1959, F.W.v.BISSING, Die Kultur des alten Ägyptens (WuB 121), Leipzig 1919², H.JUNKER, Die Ägypter (ἐν: GfV 3: Die Völker des Antiken Orients, σελ. 1-174), Freiburg/B 1933,—, Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit (SÖAW 237, 1), Wien 1961, H.KEES, Ägypten (HAW III, 1, III: KAO 1), München 1933,—, Das alte Ägypten. Eine kleine Landeskunde, Berlin 1958², S.A.B.MERCER, Growth of Religious and Moral Ideas in Egypt (BOS), Milwaukee-London 1919, É.DRIOTON-J.VANDIER, L'Égypte (Clio 1, II), Paris 1952², A.SCHARFF, Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandriens (ἐν: ÄgVaA, σελ. VII-192), München 1959², J.SPIEGEL, Die Phasen der Ägyptischen Geisteshgeschichte (ἐν: Saeculum 1, σελ. 1-72), 1950, W.WOLF, Die Welt der Ägypter (GKF), Stuttgart 1958², A.H.GARDINER, Egypt of the Pharaohs. An Introduction, Oxford 1961, E.OTTO, Ägypten. Der Weg des Pharaonenreiches (Urban 4), Stuttgart 1958², J.A.WILSON,

γον εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας αὐτοῦ ἐποχὰς καὶ τὰς κυριωτέρας του φάσεις. Τοῦτο δὲ ἐθεωρήθη ἐπιβεβλημένον οὐ μόνον ὡς ἐκ τοῦ σκοποῦ καὶ δὴ καὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς παρουσίας παραγράφου, ὅστις εἶναι, ἅς τὸ εἴπωμεν ἀπαξ ἔτι, ἡ ἱστορικὴ πλαισίωσις μιᾶς ἐρεύνης τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἀλλὰ καὶ ἐκ συστηματικῶν κυρίως λόγων. Διότι εἶναι ἀδύνατον ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ παραγράφῳ νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὸν καθ' ὅλου αἰγυπτιακὸν πολιτισμὸν, ἵνα παρακολουθήσωμεν τὴν ἐν αὐτῷ θέσιν τοῦ ἀτόμου διὰ μέσου τῶν χιλιετηρίδων τῆς ἱστορίας του, ἣτις ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς *Θινιτικῆς περιόδου* ± 3100 π.Χ., δι' ἧς ἄρχεται καὶ ἡ ἱστορικὴ τῆς Αἰγύπτου ἐποχὴ, μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὑποταγῆς αὐτῆς καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀλεξανδρείας 332 π.Χ., ἣτις ἐσῆμανε καὶ τὸ τέλος τοῦ καθαρῶς αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ. Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω λόγοις, θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι καὶ μεθολογικῶς κρίνεται σκόπιμος ἡ ἐξέτασις τῆς ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, διότι κατὰ τὴν γνώμην συγχρόνων ἐγκρίτων αἰγυπτιολόγων, οὐ μόνον αἱ βάσεις τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὅλου, ἀλλὰ καὶ τὰ κύρια αὐτοῦ γνωρίσματα καὶ δὴ ὅλον τὸ πνευματικόν του οἰκοδόμημα εἶναι κατ' οὐσίαν τὸ δημιουργημα τῶν ἀρχαιοτέρων αὐτοῦ περιόδων καὶ μάλιστα τῆς ἀπὸ πάσης ἐπόψεως σπουδαιοτάτης *Περιοδου τῶν Πυραμίδων* καὶ τῆς εὐθὺς ἀκολουθοῦσης *Ἰ Μεσοπεριόδου* ἢ *Ἡρακλεοπολιτικῆς περιόδου*, αἵτινες καλύπτουν τὴν ἀπὸ τῆς 3ης μέχρι τῆς 11ης δυναστείας ἐποχὴν¹.

Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ποῖα τὰ κύρια σημεῖα τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἃ πρόκειται ἐνταῦθα διὰ βραχέων νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐξετάζοντες τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῶν ποικίλων ἐπόψεων τοῦ ἀξιοθαυμάστου ἀρχαίου πολιτισμοῦ τῆς χώρας τοῦ Νείλου ἐπελέξαμεν πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν τὴν ἀνθρωπολογίαν, τὴν ἠθικήν, τὰς περὶ θανάτου ἀντιλήψεις, τὴν θρησκείαν καὶ τέλος τὴν κοινωνίαν τῶν Αἰγυπτίων, ὡς τὰ θεμελιωδέστερα, χαρακτηριστικώτερα καὶ ἀπὸ πάσης ἐπόψεως σπουδαιότερα διὰ τὴν βραχυτάτην ταύτην ἐρευναν σημεῖα. Πρὸς τοῦτοις δὲ ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον, ὅπως προβῶμεν ἐν πρώτοις εἰς συνοπτικωτάτην ἱστορικὴν τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος ἐπισκόπησιν, ἀπαραίτητον διὰ τὴν κατανόησιν τῶν περαιτέρω.

The Culture of Ancient Egypt (Phoenix 11), Chicago 1960⁷. Ἑβλ. ἐπίσης W. HELCK-E. OTTO, Kleines Wörterbuch der Ägyptologie, Wiesbaden 1956, H. BONNET, Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, Berlin 1952 καὶ Γ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἱστορία τῆς Αἰγύπτου (ἐν: Π I 1, σελ. 342-360), Ἀθήναι 1932.

4. Ἑβλ. τὰ χαρακτηριστικὰ ὅσον καὶ σπουδαῖα ἐν προκειμένῳ ἔργα H. JUNKER, Pyramidenzeit. Das Wesen der altägyptischen Religion, Zürich-Einsiedeln-Köln 1949, J. SPIEGEL, Das Werden der altägyptischen Hochkultur. Ägyptische Geistesgeschichte im 3. Jahrtausend vor Chr., Heidelberg 1953.

α) **‘Ιστορική ἐπισκόπησις τῆς ἐρεύνης.** Τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, συνδεδεμένον στενωῶς πρὸς τὰς περὶ ἀνθρώπου, ἠθικῆς, θανάτου, θρησκείας καὶ κοινωνίας ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, ἀπησχόλησε βεβαίως τοὺς ἐρευνητάς, ἀλλὰ κυρίως μόνον περιστατικῶς καὶ ἐν τῇ γενικωτέρῃ ἐρεύνῃ τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ καθ’ ὅλου ἢ τῶν ἐπὶ μέρους ποικίλων αὐτοῦ ἐπόψεων. Καθ’ ὅσον δὲ γνωρίζομεν, τὸ πρόβλημα τοῦτο ad hoc μόνον ἄπαξ καὶ δὴ διὰ βραχέων ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον εἰδικῆς ἐρεύνης, ὡς κατωτέρω θέλομεν τοῦτο διαπιστώσει. Καὶ ἡμεῖς, κατ’ ἀνάγκην, θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τῶν κυριωτέρων σχετικῶν θέσεων ἐκείνων τῶν ἐρευνητῶν, οἵτινες διεξοδικωτέρον πως, ἂν καί, ἐπαναλαμβάνομεν, περιστατικῶς μόνον διετύπωσαν τὰς ἐπόψεις των καὶ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, βεβαίως δὲ θὰ λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν μοναδικὴν εἰδικὴν ἐν προκειμένῳ πραγματείαν. Παρ’ ὅλην δὲ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς ὕλικου διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρεύνης τοῦ προβλήματος καὶ πολλῶ μᾶλλον διὰ τὴν ἀπουσίαν εἰδικῆς σχετικῆς πραγματείας, δυνάμεθα, νομίζομεν, ἐκ συστηματικῶν κυρίως λόγων νὰ διακρίνωμεν, ἔστω καὶ αὐτοσχεδιάζοντες, τὰς ἐξῆς αὐτῆς φάσεις: 1) Τὴν γένεσιν τοῦ προβλήματος 2) τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ μέχρι τοῦ 1935 αἰγυπτιολογικῇ ἐπιστῆμῃ 3) τὴν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἐμφάνισιν τοῦ W.Wolf καὶ τὴν προκληθεῖσαν συζήτησιν καὶ τέλος 4) τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος σήμερον.

‘Η περὶ τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ συζήτησις ἤ ρ χ ι σ ε κατ’ οὐσίαν περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὅτε δηλαδὴ ἡ αἰγυπτιολογικὴ ἐπιστῆμῃ εὐρίσκετο εἰσέτι εἰς τὰ σπάργανα. Εἰς τὴν ἑναρξιν δὲ τῆς συζητήσεως δὲν φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν αἱ γνωσταὶ τῆς ἐποχῆς φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις τοῦ G.W.F. HEGEL¹ καὶ τῶν ποικίλων ὁπαδῶν του, ἀλλὰ μᾶλλον αἱ ἀνθρωπιστικαὶ ἰδέαι, ἀναζωπυρηθεῖσαι, ὡς γνωστόν, διὰ τῆς κατὰ τὸν 18ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἐμφανισθείσης κινήσεως τοῦ Νεοανθρωπισμοῦ (Neuhumanismus). Τὰς ἰδέας ταύτας λοιπὸν δέον, ὡς νομίζομεν, νὰ θεωρήσωμεν ὡς τὸ βαθύτερον αἴτιον τῆς περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ ἀρξαμένης συζητήσεως, δεδομένου ὅτι αὗται ἐδημιούργησαν τὸ πρόσφορον ἔδαφος καὶ ὑπεδαύλισαν τὴν σύγκρισιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος πρὸς τοὺς ἀρχαιοτάτους πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες τότε κατ’ οὐσίαν τὸ πρῶτον καὶ δὴ ὀλίγον κατ’ ὀλίγον ἤρχισαν νὰ ἀποκαλύπτωνται εἰς τὰ ἕμματα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, τῆς σκαπάνης τεθείσης πλέον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀρχαιολογίας². “Ὡστε

1. Πρὸβλ. ἀνωτέρω σελ. 217 ἐξ., ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν φιλοσοφικῶν τῆς ἐποχῆς τάσεων εἰς τὴν ἑναρξιν τῶν συζητήσεων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ II. Διαθήκῃ.

2. Πρὸς κατατοπισμὸν ἐν προκειμένῳ πρὸβλ. C.L. WOOLLEY, Digging up the Past (Pelican A 4), Harmondsworth 1954°, F. BEHN, Ausgrabungen und Ausgräber (Urban 15), Stuttgart 1955 καὶ δὴ W.F. ALBRIGHT, From the Stone Age to Christianity. Monotheism and the Historical Process, Baltimore 1957°.

ἀφορμὴν πρὸς διατύπωσιν τῶν πρώτων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ ἐπόψεων, δυνάμεθα ἀπεριφράστως νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἔδωσεν ἡ σύγκρισις καὶ οὐχὶ ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ καθ' ἑλοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, μᾶλλον ἀγνώστου τότε. Οὐδὲ πάλιν αἱ πρῶται περὶ τοῦ προβλήματος διατυπωθεῖσαι θέσεις ἐστηρίζοντο ἐπὶ παρατηρήσεων σπουδαίων τινῶν ἐπόψεων τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Αἰγυπτίων, ὡς π.χ. τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἠθικῆς ἢ τῆς κοινωνίας γενικῶς. Τοῦτο δὲ διότι κατ' οὐσίαν καὶ αἱ ἐπόψεις αὗται τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν ἐπίσης ἐλάχιστα γνωσταί, καὶ δὴ προήρχοντο κυρίως μόνον ἐκ νεωτέρων μαρτυριῶν, ὡς π.χ. τοῦ Ἡροδότου, καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων σχετικῶν καὶ καθ' αὐτὸ αἰγυπτιακῶν γραπτῶν πηγῶν, πρᾶγμα ἄλλωστε σχεδὸν ἀδύνατον τότε, οὐ μόνον διότι αἱ ἐν λόγῳ γνωσταί πηγαὶ ἦσαν ἐλάχιστα καὶ τῆδε κακεῖσαι ἐγκατεσπαρμέναι, πολλάκις δὲ διαμεμεισμέναι, ἀλλὰ κυρίως διότι ἡ ἀνάγνωσις των δὲν ἦτο δυνατὴ, δεδομένου ὅτι μόλις τὸ 1822 ὁ μεγαλοφυῆς Γάλλος FRANÇOIS CHAMPOLLION (1790-1832), εἰς ἡλικίαν 32 ἐτῶν, ἐπεσφράγισε τὸν μόχθον αὐτοῦ τε καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν διὰ τῆς ἀποκρυπτογραφήσεως τῶν ἱερογλυφικῶν¹.

Αἱ πρῶται δὲ σχετικαὶ πρὸς τὸ πρόβλημα γινώμαι, διατυπωθεῖσαι ὀλίγα μόλις ἔτη μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἀποκρυπτογράφειαν τῆς αἰγυπτιακῆς γραφῆς, ἣτις ἐσήμανε καὶ τὴν γέννησιν τῆς νέας ἐπιστήμης τῆς Αἰγυπτιολογίας (1822), δὲν διετυπώθησαν ὑπὸ τινος τῶν τότε, ἐλαχίστων ἄλλωστε, ἐκπροσώπων τῆς νέας ταύτης ἐπιστήμης, ἀλλὰ πρωτεργάται τῆς συζητήσεως ὑπῆρξαν διαπρεπεῖς τινες ἱστορικοὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ δὴ καὶ ἐρευνηταὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, ἔχοντες ὡς μέτρον τῆς συγκρίσεώς των τὸν πολιτισμὸν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ διαπνεόμενοι ὑπὸ τῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Λόγω δὲ καὶ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν δυσχερειῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ περὶ τὴν αἰγυπτιακὴν γενικῶς τέχνην ἦσαν τότε τὰ μᾶλλον γνωστὰ σημεῖα τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ἡ σύγκρισις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀρχαῖον κλασσικὸν πολιτισμὸν περιεστράφη εἰς τὴν τέχνην. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἡ σύγκρισις αὕτη τῶν δύο πολιτισμῶν ὑπῆρξεν οὐ μόνον ἐσπευσμένη, μονομερῆς καὶ βεβιασμένη, ἀλλὰ καὶ οὐχὶ ἀπροκατάληπτος. Ἀνάλογα, ὡς δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ, ὑπῆρξαν καὶ τὰ συμπεράσματα περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ.

Οὕτω κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν ὁ γνωστὸς ἔγκριτος Γερμανὸς ἐρευνητῆς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος HEINRICH BRUNN ἐδημοσίευσεν διατριβὴν του ὑπὸ τὸν λίαν χαρακτηριστικὸν τίτλον Ueber die Grundverschiedenheit im Bildungsprincip der griechischen und aegyptischen Kunst², ἐνθα ὑπεγράμμισε τὴν ἀνωνομίαν τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης καὶ ἠρνήθη τὴν ἀτο-

1. Πρὸς κατατοπισμὸν, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, ἰδὲν A.ERMAN, Die Welt am Nil. Bilder aus dem alten Ägypten, Leipzig 1936.

2. Ἐν: RhMus (NF) 10. σελ. 153-166, 1854.

μικρότητα τοῦ καλλιτεχνικοῦ της χαρακτηῆρος¹, ὑποστηρίζας ἐπίσης καὶ τὴν ἐν αὐτῇ παντελῆ ἔλλειψιν ἀτομικῆς ἐκφράσεως². Τὰς ἐπὶ τῆς τέχνης παρατηρήσεις του ταύτας ὁ H. Brunn ἐγενίκευσεν ἀκολούθως ἐφ' ὅλων τῶν κυρίων ἐκδηλώσεων τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, καταλήξας ἐν τέλει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης τοῦ ἐπὶ μέρος ἀνθρώπου καὶ ἀποδώσας τὸ φαινόμενον τοῦτο κυρίως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φυσικοῦ τῆς χώρας τοῦ Νείλου περιβάλλοντος³. Εἰς τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς συμπεράσματα κατέληξε μετὰ τινος δεκαετίας καὶ ὁ μέγας Ἑλβετὸς ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διανοητῆς JAKOB BURCKHARDT, διατυπώσας τὰς ἐν προκειμένῳ ἐπόψεις του, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ ἐν τῷ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθέντι κλασσικῷ ἔργῳ του Weltgeschichtliche Betrachtungen⁴, ἀρνηθεὶς καὶ αὐτὸς τὴν ὑπαρξιν ἀτομικότητος οὐ μόνον ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ δημιουργίᾳ τῆς Αἰγύπτου, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ καθ' ὅλου αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ⁵.

Κατὰ ταῦτα ἐν τῇ πρώτῃ φάσει τῆς ἱστορίας τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ περὶ τὸ πρόβλημα ἐνδιατρίψαντες μὴ εἰδικοί ἐρευνῆται, ἀν καὶ διεπνέοντο ὑπὸ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδανικῶν, κατέληξαν τοῦλάχιστον εἰς τὰ αὐτά, ἀν μὴ καὶ εἰς ἔτι δυσμενέστερα, διὰ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ συμπεράσματα, ὡς καὶ οἱ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ περὶ τὸ αὐτὸ πρόβλημα ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ ἀσχοληθέντες παλαιοδιαθηκολόγοι, ἐμφορούμενοι ὅμως ὑπὸ τῶν ἀντικρυς ἀντιθέτων ἐν προκειμένῳ ἰδεῶν τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας. Οὕτως, ὡς οἱ ὅπαδοι τῆς ἐγγελιανῆς σχολῆς τοῦ J. Wellhausen ἠρνήθησαν τὴν ὑπαρξιν τῆς ἀτομικότητος ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ δὴ μεγαλυτέρα περιόδῳ τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ⁶,

1. Ueber die Grundverschiedenheit im Bildungsprincip..., σελ. 159 ἔξ.

2. Μν. ἔργ., σελ. 157.

3. Μν. ἔργ., σελ. 159, ἐνθα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, παρατηρεῖ περὶ τῆς ἐπίδρασεως τοῦ Νείλου ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς αἰγυπτιακῆς ζωῆς, ὅτι: «Darauf beruht die strenge Gliederung des ägyptischen Lebens in der ganzen Zeit seiner Blüthe: Religion, Sitte, alles musste sich aus der Natur des Landes gerade so herausbilden, wie es sich bildete. Den fest bestimmten, regelmässig wiederkehrenden Erscheinungen der Natur gegenüber verschwindet die Persönlichkeit des einzelnen Menschen».

4. Ἐνταῦθα ἔχομεν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν τὴν ἐκδοσιν Ulstein 79, Frankfurt/M. ἔτους ἐκδόσεως (1955;). Πρβλ. κυρίως κεφ. III: Die Betrachtungen der sechs Bedingtheiten (μν. ἔργ., σελ. 64-118) καὶ δὴ § 2. Die Kultur in ihrer Bedingtheit durch die Religion (μν. ἔργ., σελ. 75-81).

5. Οὕτω π.χ. παρατηρεῖ λίαν χαρακτηριστικῶς ὅτι: «Ägypten...hat die Schritte zum Individuellen nie machen dürfen und ist unfähig geworden überhaupt in ein Neues auszumünden und überzugehen. »Sint, ut sūnt, aut non sint« muss man von seinen Künstlern sagen» (μν. ἔργ., σελ. 80, Πρβλ. ἐπίσης σελ. 82 κλπ.).

6. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 217 ἔξ.

οὕτω καὶ οἱ μνημονευθέντες ἀνθρωπισταὶ ἐξωστράκισαν τὸ ἄτομον ἐκ τοῦ καθ' ὅλου αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ.

*
*
*

Ἄξιον ὁμῶς ἰδιαίτερας μνείας ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἐκ τῆς σχετικῆς ἐρεύνης διαπιστούμενον γεγονός, ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἐκμηδενίζουσαι τὸ ἄτομον ἐν Αἰγύπτῳ ἐκτεθεῖσαι ἐπόψεις τῶν ἀνθρωπιστῶν οὐδόλως φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν τὴν αἰγυπτιολογικὴν ἐπιστήμην, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν δευτέραν τοῦ προβλήματος φάσιν, ἥτοι μέχρι τοῦ 1935, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ὅτι ἐγένοντο ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς. Μάλιστα, ὡς ἄλλωστε εὐθὺς κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν, ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἀναγνωρίζεται γενικῶς ἐν τῇ αἰγυπτιολογικῇ τῆς περιόδου ταύτης ἐρέυνῃ.

Οὕτω, καὶ ἵνα μὴ ἐκιαθῶμεν εἰς ἄλλας λεπτομερείας, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνείαν τινῶν τῶν ἐπιφανεστέρων ἐρευνητῶν τῆς δευτέρας ταύτης φάσεως τῆς ἱστορίας τοῦ προβλήματος, οἵτινες εἰδικώτερον πῶς τῶν ἄλλων, ἂν καὶ ὡς ἤδη καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέχθη, περιστατικῶς μόνον καὶ δὴ ἐμμέσως, ἔστιν ὅτε ὁμῶς καὶ ἀμεσώτερον, ἡσχολήθησαν μέχρι τοῦ 1935 περὶ τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τούτων μνημονευτέοι ἐνταῦθα κατὰ πρῶτον μὲν λόγον ὁ κλεινὸς Γερμανὸς αἰγυπτιολόγος ADOLF ERMANN¹, ὅστις ἐπανειλημμένως ὑπεγράμμισε τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ, καὶ δὴ καὶ ὁ ἐπίσης κλεινὸς Ἀμερικανὸς μαθητὴς τοῦ JAMES HENRY BREASTED², δυνάμενος δικαίως νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς ὁ πατὴρ τῆς ἐν τῇ πατρίδι τοῦ αἰγυπτιολογικῆς ἐπιστήμης, ἀναγνωρίσας καὶ ἐξάρας καὶ αὐτὸς τὴν θέσιν

1. Πρβλ. *Idia Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt* (SPAW 1911, σελ. 1086-1110), Berlin 1911, ἐνθα οὗτος ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν ἀτομικῆς θρησκευτικότητος μεταξὺ τῶν λαϊκῶν *Idia* τάξεων, διορθῶνων οὕτω τὴν ἐν προκειμένῳ ἀρχικὴν τοῦ θέσιν, καθ' ἣν «... von den Privaten geschicht für die Götter fast nichts, was der Rede Wert wäre...» (Aegypten und aegyptisches Leben, Tübingen 1885¹, σελ. 370), ἐπειδομένην εἰς ἀτελῆ τότε γνῶσιν τῶν σχετικῶν πηγῶν καὶ ἄρα τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους αὐτοῦ ἐπόψεων, ἐν οἷς καὶ ἡ θρησκεία. Πρβλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ *Die Religion der Ägypter, ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden*, Berlin-Leipzig (1904) 1934³, ἐνθα καὶ κατωτέρω θὰ παραπέμψωμεν κλπ.

2. Πρβλ. τὸ πλειστάκις ἀνατυπωθὲν κλασσικὸν ἔργον τοῦ (ἐκ νέου ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθὲν ἐπιμελεῖα J.A.WILSON) *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt* (Harper TB 57), New York (1912) 1959 καὶ τὸ ἐπίσης κλασσικὸν ἔργον τοῦ *The Dawn of Conscience*, New York 1933. Ἐνταῦθα ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πρότινος κυκλοφοῦσαν γερμανικὴν μετάφρασιν τοῦ B.O.STEMPELL, *Die Geburt des Gewissens. Die Entwicklung des moralischen Verhaltens im kulturgeschichtlichen Verlauf Alt - Ägyptens* (EUL II), Zürich 1950. Ἐν ἀμφοτέροις τοῖς ἔργοις τοῦ τούτοις ἐξαιρεται ὑπ' αὐτοῦ κυρίως ἡ ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ ἠθικῇ θέσις τοῦ ἀτόμου, Πρβλ. σχετικῶς καὶ κατωτέρω.

τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ τῆς χώρας τοῦ Νείλου πολιτισμῷ. Ἀκολουθῶς δὲ σημειοῦμεν τὰ ὀνόματα τῶν γνωστῶν ἐγκρίτων Γερμανῶν ἐρευνητῶν F.W. v. BISSING¹, H.SCHÄFER², H.RANKE³ καὶ M.PIEPER⁴, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ W.M.FLINDERS PETRIE⁵ τοῦ Ἀμερικανοῦ S.A.B.MERCER⁶, ἐν τέλει δὲ καὶ τῶν ἐπιφανῶν συγχρόνων Γερμανῶν αἰγυπτιολόγων H.KEES⁷ καὶ HERMANN JUNKER⁸, ἐπιφυλασσόμενοι περὶ τῶν δύο τελευταίων νὰ ἀσχοληθῶμεν καὶ κατωτέρω. Ἄπαντες οἱ μνημονευθέντες ἐρευνηταί, δυνάμεθα ἀνεπιφυλάκτως νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἀναγνωρίζουν τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ ὁμοῦ μετ' ἄλλων, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαίαν τὴν μνείαν.

*
*
*

Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς τ ρ ί τ η ς καὶ σπουδαιότερας φάσεως τῆς ἐρεύνης τοῦ προβλήματος, ἥτοι τῆς ἀπὸ τοῦ 1935 μέχρι

1. Πρβλ. ἰδίᾳ τὸ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθὲν ἔργον του Die Kultur des Alten Ägyptens....., σελ. 3 ἐξ., 6, 7, 8, 72 κλπ.

2. Ἰδίᾳ Amarna in Religion und Kunst (SDOG 7), Leipzig 1931, ἔνθα ἀναγνωρίζεται ἡ ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῆς περιόδου ταύτης τοῦ Νέου Βασιλείου θέσις τοῦ ἀτόμου. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ περὶ τῆς τέχνης τὸ κλασσικὸν ἔργον του Von ägyptischer Kunst, Leipzig (1919) 1930², σελ. 189 ἐξ., 292 ἐξ. Περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς σημασίας παρατηρήσεών του σχετικῶν πρὸς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα πρβλ. H.JUNKER, Pyramidenzeit..., σελ. 64.

3. Πλὴν τοῦ τῇ συνεργασίᾳ του τὸ δεύτερον ἐκδοθέντος ἔργου τοῦ A.ERMAN, Aegypten und aegyptisches Leben... 1923², ἰδίᾳ σελ. 186 ἐξ., 309 ἐξ., 503 ἐξ., ἔνθα ἀναφέρονται χαρακτηριστικαί τινες ἐπόψεις τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, πρβλ. Die ägyptischen Personennamen, τόμ. I, Glückstadt 1935, τόμ. II, 1952 κ.ἀ., εἰς 2 καὶ κατωτέρω θὰ παραπέμψωμεν.

4. Πρβλ. ἐνταῦθα Die Aegyptische Literatur (HLW), Potsdam 1927, καὶ δὴ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φιλολογικῶν μνημείων παρατήρησιν αὐτοῦ περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῆς προσωπικότητος ἐν Αἰγύπτῳ ἥδη ἐν τῇ ἀρχαιότατῃ ἐποχῇ τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ (μν. ἔργ., σελ. 53 ἐξ.).

5. Ἰδίᾳ ἐν τῷ ἔργῳ του Religious Life in Ancient Egypt, London 1924.

6. Πρβλ. Growth of Religious and Moral Ideas in Egypt..., σελ. 52 ἐξ., 65 ἐξ., 85 ἐξ., 88 ἐξ. κλπ., ἔνθα οὗτος ὑπογραμμίζει τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν ταῖς χαρακτηριστικωτέραις ἐπόψεσι τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ.

7. Πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ τὸ γνωστότατον ἔργον του Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter. Grundlagen und Entwicklung bis zum Ende des Mittleren Reiches, Leipzig 1926 (Berlin 1956²), ἔνθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, διαφαίνεται καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν ταῖς περὶ θανάτου ἀντιλήψεσι τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τὰς ἀρχαιοτάτας ἐποχάς.

8. Ἀρκούμεθα νὰ παραπέμψωμεν ἐνταῦθα εἰς τὸ μνημονευθὲν γνωστὸν ἔργον του Die Ägypter (ἐν: GfV 3), σελ. 63 ἐξ., 70 ἐξ. κλπ., ἔνθα ὑποδηλοῦται ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου ἥδη ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ.

τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Διότι ἡ φάσις αὕτη ἄρχεται διὰ τῆς ἐπὶ σκηνῆς τῆς ἐρεύνης ἐμφανίσεως τῆς πρώτης καὶ μοναδικῆς, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, εἰδικῆς ἐν προκειμένῳ διατριβῆς ἐνὸς τῶν ἐγκρίτων σήμερον αἰγυπτιολόγων τοῦ WALTER WOLF, ὑπὸ τὸν τίτλον Individuum und Gemeinschaft in der ägyptischen Kultur¹. Ὡς καὶ οἱ αἰγυπτιολόγοι τῆς προηγηθείσης δευτέρας περιόδου, οὕτω καὶ οἱ ἐρευνηταὶ τῆς περιόδου ταύτης, δὲν φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσθησαν ὑπὸ τῶν γνωστῶν ἤδη ἀνθρωπιστικῶν περὶ τὸ ἡμέτερον πρόβλημα ἐπόψεων. Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ δι' αὐτὸν τὸν W. Wolf, ὅστις, ὡς δύναται τις εὐκόλως νὰ διαπιστώσῃ ἐκ τῆς μελέτης τῆς βραχείας ἄλλωστε διατριβῆς του², σαφῶς διαπνεόμενος ὑπὸ κοινωνιοκρατικῶν, ἀν μὴ καὶ ὀλοκρατικῶν ιδεῶν³, ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς περὶ τῆς ὀ λόγος ἐνταῦθα διατριβῆς του ἀντικρούει τοὺς ἀνθρωπιστάς⁴, ἵνα ὅμως, ὡς εὐθὺς θὰ διαπιστώσωμεν, καταλήξῃ ἐν τέλει, ἔστω καὶ δι' ἄλλης ὁδοῦ, εἰς τὰ αὐτὰ περίπου, ὡς καὶ ἐκεῖνοι, συμπεράσματα. Αἱ δὲ κοινωνιοκρατικαὶ ἢ καὶ ὀλοκρατικαὶ τοῦ W. Wolf τάσεις ἀπροκαλύπτως ἐκτίθενται ὑπ' αὐτοῦ ἤδη ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ τῆς διατριβῆς του ταύτης μέρει, ἐνθα οὗτος, πρὸς τοῖς ἄλλοις, θέτει ὡς σκοπὸν τῆς ἐρεύνης του τὴν κατὰδειξιν τῆς ἀξίας καὶ σημασίας οὐχὶ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τοῦ συνόλου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ⁵. Ὁ ὑπερτονισμὸς μάλιστα τοῦ συνόλου καὶ ἡ ὑποτίμησις καὶ δὴ ἐκμηδένισις τοῦ ἀτόμου εἶναι δι' ὅλης τῆς βραχείας αὐτοῦ ἐρεύνης πλέον ἢ καταφανής. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ καὶ τὸ ἤδη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς πραγματείας του διατυπούμενον γενικὸν τῆς ἐρεύνης του συμπέρασμα, ἐνθα ὑποστηρίζει τὴν θέσιν, ὅτι τὸ ἄτομον ἐν Αἰγύπτῳ ἀναδύεται τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Νέου Βασιλείου,

1. LÄS 1, Clückstadt 1935.

2. Ἡ μόλις ἐκ 30 περίπου σελίδων πραγματεία αὕτη τοῦ W. WOLF ἀποτελεῖ τὸν κατ' οὐσίαν μόνον δι' ὑποσημειώσεων ἐμπλουτισθέντα ἐναρκτήριον τοῦ λόγον εἰς τὴν ἔδραν τῆς Αἰγυπτιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας (πρὸβλ. μν. ἔργ., ὑποσημ. 1).

3. Ἀριεῖ, νομίζομεν, ἡ μνεῖα τῆς ἐξῆς, οἰοεὶ ὁμολογίας πίστεως, παρατηρήσεώς του ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς διατριβῆς του ταύτης: «Der Individualismus (ἐννοεῖ προφανῶς τοὺς ἀνθρωπιστάς) sah nicht, dass der Einzelne von Anfang an in eine geistige Gemeinschaft eingebettet ist, dass diese ihn formt und bildet und sie daher selbst schöpferisch ist, dass also weder der Einzelne autark noch die Gemeinschaft lediglich die Summe der Individuen ist» (μν. ἔργ., σελ. 7).

4. Individuum und Gemeinschaft in der ägyptischen Kultur..., ἰδία σελ. 6 ἐξ.

5. Weil unser Zeitalter ganz und gar von der geistig schöpferischen Wirksamkeit der Gemeinschaft durchdrungen ist, ist es berufen (δηλ. τὸ Individuum), den Lebensformen der ägyptischen Kultur mit ihren starken Gemeinschaftsbindungen ein neues und vertieftes Verständnis entgegenzubringen. Es wird diese Bindungen im Gegensatz zum 19. Jahrhundert, nicht als einen Mangel an sich empfinden, sondern mit gesteigertem Interesse an diesem grossen und klaren Schulbeispiel verfolgen, wie die überindividuelle schöpferische Gemeinschaftsleistung sich ausgewirkt hat und was ihr verdankt wird, wodurch dann vieles bis dahin Missverständene und folglich Unterschätzte in einem neuen Lichte erscheint» (μν. ἔργ., σελ. 7).

ἐποχὴν ὅμως, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὡς μὴ δημιουργικὴν πλέον διὰ τὸν αἰγυπτιακὸν πολιτισμὸν¹. Τὸ ἐκμηδενιστικὸν τοῦτο τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ κυρίως αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ συμπέρασμα τοῦ προσπαθεῖ ἐν συνεχείᾳ νὰ στηρίξῃ ἐπὶ συντόμου ἐξετάσεως σπουδαίων τινῶν ἐπόψεων τοῦ πολιτισμοῦ τούτου. Ὡς ἄλλοτε δὲ οἱ ἀνθρωπισταί, οὕτω καὶ νῦν ὁ εἰρημένος αἰγυπτιολόγος στηρίζεται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης², περὶ ἧς ἐπίσης ἀποφαίνεται, ὅτι στερεῖται παντελῶς ἀτομικότητος ἐν ὅλαις αὐτῆς ταῖς ἐκφράσεσι, τοῦλάχιστον κατὰ τὰς ἀρχαιότερας καὶ δὴ σπουδαιότερας τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ περιόδους³. Ἡ ἐν προκειμένῳ ὅμως ἀπουσία τοῦ ἀτόμου δὲν θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὡς οὐσιαστικὴ ἔλλειψις, ὅπως ἐδέχοντο τοῦτο οἱ ἀνθρωπισταί⁴, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀτομικότητος ὑπάρχει ἡ «ὑπερατομικὴ» (Überindividuell) τοῦ συνόλου δημιουργικὴ δύναμις⁵. Νομίζομεν ὅτι δικαίως δύναται τις νὰ ἐνθυμηθῇ ἐνταῦθα, δι' ὧσων περὶ τῆς «ὑπερατομικῆς» τοῦ συνόλου δυνάμεως παρατηρεῖ ὁ W.Wolf, τὴν πολυθρόλητον περὶ τῆς Corporate Personality θεωρίαν, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐνταῦθα φαίνεται οὗτος ἐφαρμόζων ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς αἰγυπτιολογικῆς ἐρεῦνης⁶. Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις του δὲν ἰσχύουν

1. Ἐπὶ λέξει δὲ παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «Es wird sich bei dieser Betrachtung zugleich erweisen dass auch in Ägypten von einen bestimmten historischen Zeitpunkt an der Einzelmensch aus seinem Bindungen herausdrängt, ja sich im Gegensatz zu ihnen stellt: doch wird sich andererseits ergeben, dass das erst in einer Epoche erfolgte, die wir nicht mehr als die eigentlich schöpferische des Ägyptertums anzusehen vermögen» (μν. ἔργ., σελ. 7).

2. Μν. ἔργ., σελ. 7-16.

3. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ W.WOLF οὐδόλως σχεδὸν διαφέρει τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν θέσεων τῶν ἀνθρωπιστῶν, δεδομένου ὅτι τὴν περίοδον τοῦ Νέου Βασιλείου θεωρεῖ, ὡς εἶδομεν, μὴ δημιουργικὴν πλέον διὰ τὸν αἰγυπτιακὸν πολιτισμὸν.

4. Πρβλ. τὴν παρατήρησιν αὐτοῦ: «...die Ägyptische Art zu sehen nicht etwa die Folge einer minder entwickelten Sehtchnik ist, sondern dass sie in einem geistesgeschichtlichen Phänomen begründet ist, im überindividuellen Gemeinschafts-schaffen des ägyptischen Menschen» (μν. ἔργ., σελ. 8).

5. «Da...das Bild nirgends auf den Künstler hindeutet dürfen wir schliessen, dass ein individueller Schöpfer nicht vorhanden ist... Die Ägyptische Kunst ist also anonym. Ihre Werke wachsen als Gemeinschaftsleistungen aus der Tiefe ungebrochenen Volkstums heraus ähnlich wie ein Volkslied oder ein Mythos... Denn es ist von den Zufälligkeiten der schöpferischen Persönlichkeit frei und entsteigt darum mit grösster Unmittelbarkeit und traumwandlerischer Sicherheit seiner Quelle» (μν. ἔργ., σελ. 8).

6. Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ πρῶτος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Π. Διαθήκης συστηματικῶς ἐφαρμόσας τὴν περὶ Corporate Personality θεωρίαν H.WH. ROBINSON ἐπικαλεῖται τὰς ἐπόψεις ταύτας τοῦ W.WOLF πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν θέσεων του [The Hebrew Conception of Corporate Personality (ἐν: BZAW 66, σελ.49-62), σελ. 53 ἐξ.]. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 228 ἐξ.

μόνον προκειμένου περί τῆς γλυπτικῆς¹ ἢ τῆς ζωγραφικῆς², ἀλλὰ καὶ περί τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης καθόλου³. Τὸ ὅτι δέ, κατ' αὐτὸν, ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ τέχνῃ «ἐλλείπουν οἱ μεγάλοι ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου»⁴, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ὑπάρξεως «μιαῖς κατωχυρωμένης παραδόσεως»⁵, περιοριζούσης πάσαν ἀτομικὴν ἐν Αἰγύπτῳ δημιουργικὴν ἐκδήλωσιν⁶ καὶ ἐμποδιζούσης γενικῶς τὴν ἐκ τοῦ συνόλου ἀνάδυσιν τοῦ ἀτόμου⁷. Ὡς περαιτέρω μάλιστα παρατηρεῖ, ἡ «εἰς τὴν παράδοσιν προσκόλλησις» καὶ δὴ καὶ «ἡ κυριαρχία τῆς παραδόσεως» ἀποδεικνύει τὴν «πιθανὴν ὑπαρξίν ὑποδειγματικῶν βιβλίων»⁸. Τὰς περὶ τῆς τέχνης γενικῶς ἐπόψεις του ταύτας ὁ W.Wolf ἐπεξέτεινεν ἀκολούθως ἐπὶ τε τοῦ θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ο ὦ καὶ τοῦ ἡ θ ι κ ο ὦ πεδίου⁹, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς αἰγυπτιακῆς λογοτεχνίας¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὄλων γενικῶς τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ¹¹, ἐκ τῶν μεγαλυτέρων δημιουργικῶν καὶ δὴ κατὰ πάντα σπουδαιότερων περιόδων τοῦ ὁποίου ἐξοστρακίζει οὗτος τὸ ἄτομον, ἐκμηδενίζων πᾶσαν ἀτομικὴν ἐν αὐτῷ ἐκδήλωσιν κατὰ τὰς ὡς ἄνω περιόδους¹².

Ὡς ἦτο ἄλλωστε ἐπόμενον, παρὰ τὴν βραχύτητά της, ἡ ὡς ἄνω διατριβὴ τοῦ W.Wolf προεκάλεσεν θόρυβόν τινα, ὅστις ἕμως, λίαν χαρακτηριστικῶς, δὲν φαίνεται ὅτι διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν. Τὰ δὲ ἐκ τῆς ἐμφάνισεως τῆς διατριβῆς τοῦ W.Wolf ἀποτελέσματα συνοψίζοντες τὸ μὲν εἰς τὴν ἐμφάνισιν θιασωτῶν τῶν ἐν αὐτῇ ἐκφραζομένων ἐπόψεων του, τὸ δὲ εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ ἀντίδρασιν, ἐρχόμεθα ἤδη μόνον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς νὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

1. Individuum und Gemeinschaft..., σελ. 7 ἐξ.

2. Μν. ἔργ., σελ. 10 ἐξ.

3. Ὡς ἐκ τούτου δὲ παρατηρεῖ οὗτος, ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ τὸ ἄτομον «war... nicht einmal latent vorhanden» καὶ συνεχίζει «ich halte es daher für gerade irreführend, in der ägyptischen Kunstgeschichte bis in das hohe Mittlere Reich hinein vom »Künstler« überhaupt zu sprechen» (μν. ἔργ., σελ. 11).

4. Ἐπὶ λέξει δέ: «... die grossen Einzelmenschen, die Genies fehlen...» (μν. ἔργ., σελ. 11).

5. Ἐπὶ λέξει «... eine gesicherte Tradition», (μν. ἔργ., σελ. 11).

6. Ἐνθ' ἄν.

7. Ὁ W.WOLF προπιλεῖ ὑποστηρίζων τὰς θέσεις του ταύτας περὶ ἐλλείψεως ἀτομικότητος νὰ στηριχθῆ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐπὶ τινος ἐργασίας τοῦ HERMANN JUNKER. Περὶ τοῦ θέματος τούτου πρβλ. κατωτέρω, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ J.SPIEGEL.

8. Μν. ἔργ. σελ. 12.

9. Μν. ἔργ., σελ. 16-23.

10. Μν. ἔργ., σελ. 23.

11. Καὶ δὴ ὡς λίαν χαρακτηριστικῶς παρατηρεῖ: «Wir dürfen die gleiche Erscheinung ohne weiteres voraussetzen für die übrigen Seiten des ägyptischen Lebens...» (μν. ἔργ., σελ. 23).

12. Πρβλ. ἐνταῦθα τὸ περὶ τῆς τέχνης χαρακτηριστικώτατον συμπέρασμα του, ἰσχυρὸν ἐξ ἴσου καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ἐν μν. ἔργ., σελ. 16, πρβλ. κατ' ἀνωτέρω σελ. 432 ἐξ.

Ἄσπον ἀφορᾷ εἰς τοὺς καθ' ὅλου ἢ ἐν μέρει ἀποδεχομένους τὰς ὡς ἄνω ἐκμηδενιστικὰς τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ ἐπόψεως, θὰ πρέπει ἐν πρώτοις νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τοῦ JOACHIM SPIEGEL¹, ὅστις ἐν τινι διατριβῇ του, ἐκδοθεῖσα μάλιστα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ὡς καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνωτέρω ἐργασία τοῦ W.Wolf, ἀσπάζεται ἀναντιρρήτως τὰς ἤδη ἐκτεθείσας θέσεις ἐκείνου². Εἰδικώτερον ὁ J.Spiegel ὑπεστήριξεν διαρρηδην, ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ δὲν ὑφίσταται ἡ ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐνοχῆς³, ἀρνηθεὶς ἀκολούθως, ὡς ἦτο ἄλλωστε εὐλόγον, οἰονδήποτε ἀτομικὸν εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν ἠθικὴν χαρακτηρᾷ⁴ καὶ τὴν ὑπαρξίν ἀτομικοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους⁵. Εἰς δὲ τὰς ὡς ἄνω θέσεις τοῦ ὁ εἰρημένος Γερμανὸς ἐρευνητῆς ἐστηρίχθη μὲν, ὡς εἶπομεν, ἐπὶ τῶν σχετικῶν τοῦ W.Wolf ἐπόψεων, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὀρισμέναν μόνον σημείων βραχείας τινὸς πραγματείας τοῦ H.JUNKER⁶, ἵνα ἐπεκαλέσθη καὶ ὁ W.Wolf πρὸς ἐδραΐωσιν τῶν περὶ ἀπουσίας τῆς ἀτομικότητος ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς ἠθικῆς θεωριῶν του⁷.

¹Ολίγον βραδύτερον ὁ ἐκλιπὼν ἤδη διαπρεπὴς Γερμανὸς αἰγυπτιολόγος

1. Die Idee vom Totengericht in der Ägyptischen Religion (LÄS 2), Glückstadt-Hamburg 1935.

2. J.SPIEGEL, μν. ἔργ., ἰδία σελ. 5 ὑπόσημ. 1, καὶ δὴ σελ. 23 ἐξ., καὶ αὐτόθι ὑπόσημ. 2.

3. Πρβλ. τὴν χαρακτηριστικώτατην ἐν προκειμένῳ παρατήρησίν του: «Sowohl der Begriff der Sünde als der der Sündhaftigkeit sind vom Ägypter nicht in Beziehung auf den Einzelnen, sondern nur in allgemeingültiger Form gedacht. Dies beruht auf dem unindividuellen Charakter der ägyptischen Kultur überhaupt, den WOLF in seiner Arbeit »Individuum und Gemeinschaft...« behandelt hat» (μν. ἔργ., σελ. 23).

4. Ὡς δὲ παρατηρεῖ: «Das gleiche gilt auch für die ägyptische Ethik. Gerechtigkeit und Sünde werden in ihr stets als allgemeine Wertungsmaßstäbe menschlichen Handelns überhaupt, niemals in ihrer Beziehung auf den einzelnen Menschen und seine Auseinandersetzung mit ihnen Gegenstand der Betrachtung. Die Bestimmung von Gerechtigkeit und Sünde und ihrer Beziehung zu Gott formt die ägyptische Ethik als eine allgemeingültige Ordnung des menschlichen Handelns in seinem Verhältnis zu Gott. Ein Problem der Stellung des Einzelnen innerhalb dieser Ordnung existiert nicht» (μν. ἔργ., σελ. 24).

5. Πρβλ. τὴν χαρακτηριστικὴν ἐν προκειμένῳ παρατήρησίν του: «Diesen unindividuellen Charakter hat auch das Ideal, durch das die ägyptische Ethik wie jede Ethik neben der didaktischen Form der Lebenslehre den Ausdruck ihrer Anschauungen prägt» (μν. ἔργ., σελ. 25).

6. Die Osirisreligion und der Erlösungsgedanke bei den Ägyptern (ἐν: IWRE, IV. Tagung, σελ. 276-290), Paris 1926.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 434 ὑπόσημ. 7. Σήμερον ἀρκοῦμεθα εἰς τὴν σημείωσιν, ὅτι ἀμφότεροι οἱ ἐρευνηταὶ W.WOLF καὶ J.SPIEGEL, τοῦλάχιστον παραγνωρίζουν, τὴν σημασίαν τοῦ ὡς ἄνω ἄρθρου τοῦ H.JUNKER.

ALEXANDER SCHARFF ἔν τινι εἰδικῇ περὶ τῆς τέχνης πραγματεία του, ὑπὸ τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον *Typus und Persönlichkeit in der ägyptischen Kunst*¹, ἔνθα ὁμως ἀσχολεῖται εἰδικώτερον περὶ τὴν προσωπογραφίαν (*Porträt*)², ὑπεστήριξεν ἔν μέρει μόνον παρομοίας πως πρὸς τὰς ἀνωτέρω περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης ἐπόψεις³. Ἐν τῇ ἐρεύνη του δὲ ταύτῃ οὐ μόνον περιωρίσθη κυρίως εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἐλλείψεως «προσωπογραφιῶν»⁴, καὶ τοῦτο μόνον ἔν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ⁵, ἀλλ' ἐπὶ πλέον οὐδὲλως ἐπεχείρησε νὰ ἐπεκτείνῃ ἐφ' ὅλων τῶν περιόδων τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης τὰς ἐπόψεις του ταύτας, πολλῶ δὲ μᾶλλον δὲν διενόηθη κἄν νὰ μειώσῃ τὴν σημασίαν καὶ τὸν ρόλον τῆς ἀτομικότητος ἔν τῷ καθ' ὅλου αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ. Ἀντιθέτως δέ, εἶναι ἄξιον ἰδιαίτερας μνείας ἐνταῦθα τὸ γεγονός ὅτι, ὡς βαθύς γνώστης τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ἤδη ἔν αὐτῇ τῇ περὶ ἧς ἐνταῦθα ὁ λόγος πραγματεία του ταύτῃ, ἀποκρούων τὰς ἐκμηδενιζούσας τὸ ἄτομον ἔν Αἰγύπτῳ γνωστὰς ἤδη ἐπόψεις τῶν προμνημονευθέντων ἐρευνητῶν, ὑπογραμμίζει τὴν ὑπαρξίν συνειδήσεως ἀτομικῆς ἐνοχῆς ἔν αὐτῇ ἤδη τῇ ἀρχαιοτάτῃ I Μεσοπεριόδῳ τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας, διακηρύσσων μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν ἔν λόγῳ περίοδον τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον φθάνει εἰς ἀνυπέβλητον ὕψος⁶. Ἐπίσης εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν τῆς νηφαλιότητος τοῦ A.Scharff, ὅτι καὶ ἔν τῷ τελικῷ τῆς ἐρέυνης του ταύτης συμπεράσματι, ἐπανερχόμενος εἰς τὰς ἔν ἀρχῇ αὐτῆς δατυπωθείσας ἐπόψεις του περὶ τῆς ἰδίας κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἐπικρατούσης ἀπροσώπου καλλιτεχνικῆς κατευθύνσεως, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε δὲν καταλογίζει κἄν ὡς ἐλλειψίν εἰς τὸν αἰγυπτιακὸν πολιτισμὸν, σπεύδει τὸ μὲν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν

1. Ἐν: AKG 29, σελ. 1-24, 1939.

2. Πρὸβλ. τὴν χαρακτηριστικὴν ἔν προκειμένῳ παρατήρησίν του: «Persönlichkeiten werden die Figuren allein durch die Namen, die auf den Sockelplatten stehen...» (*Typus und Persönlichkeit...*, σελ. 8).

3. Ὁὕτως ὑποστηρίζει σαφῶς τὴν θέσιν ὅτι: «...die ägyptische Plastik ihren inneren Wesen nach unpersönlich, unindividuell war...» (μν. ἐργ., σελ. 14).

4. Πρὸβλ. τὸ κατωὶ μετρίσπασες συμπεράσματά του: «Es gibt also im weiten Bereich der Plastik der Pyramidenzeit, jener Glanzzeit der ägyptischen Kunst, nach unserer Auffassung überhaupt keine Porträtplastik in dem hier in Frage stehenden, modernen Sinne, und dies scheint mir auch durchaus kein beklagenswerter Mangel zu sein» (μν. ἐργ., σελ. 10-11).

5. Ἡδὴ ἔν ἀρχῇ τῆς διατριβῆς του ταύτης ἀναγνωρίζει ὅτι: «Das Mittlere Reich und die Amarnazeit sind Perioden, in denen auch in der ägyptischen Kunst Persönlichkeitsdarstellung möglich ist» (μν. ἐργ., σελ. 7).

6. Ὡς δὲ παρατηρεῖ: «... Skepsis auf der einen, Schuldbewusstsein auf der andern Seite werden lebendig — kurz die Seele des Einzelindividuum tritt uns hier wie nie vor-oder nachher in all ihren Höhen und Tiefen vor die Augen» (μν. ἐργ., σελ. 15).

ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ τέχνῃ ὑπαρξίν ὄλονέν ἐκδηλουμένων ἀνιρρόπων καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἀτομοκρατικῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων, αἵτινες καὶ ἐπεκράτησαν τελείως κατὰ τινὰ περίοδον τοῦ Νέου Βασιλείου (Amarna), ἵνα ὅμως ἀπολέσουν ὀριστικῶς τὴν ἀπόλυτον ταύτην κυριαρχίαν των κατὰ τὰς εὐθύς ἀκολουθούσας περιόδους¹, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν ζωτικότητά των, τὸ δὲ καὶ νὰ ἀξιολογήσῃ δεόντως τὰς τάσεις ταύτας ἐν τῇ καθ' ὅλου αἰγυπτιακῇ τέχνῃ, ἀποδώσας εἰς αὐτάς, ἐν πολλοῖς, τὸ μεγαλεῖον της². Τέλος τὰς ἐπόψεις του ταύτας ὁ A.Scharff ἐπανελάβε καὶ ἐν ἑτέρᾳ τινὶ διατριβῇ του ἐκδοθεῖση περὶ τὰ τέλη τῆς ἐνταῦθα ἐπισκοπούμενης τρίτης φάσεως τοῦ προβλήματος³.

Ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἤδη ἐλέχθη, ἦτο δ' ἄλλωστε καὶ εὐλογον, αἱ ἐκτεθεῖσαι θεωρίαι τῶν ἀρνητῶν τῆς ἀτομικότητος ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ εὔρον ἱκανοὺς καὶ δὴ δριμεῖς ἐπικριτάς, ἐξ ὧν περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνειάν τῶν κυριωτέρων. Ἐν πρώτοις ὁ H.W.MÜLLER⁴, ἤδη κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τῆς ἐκδόσεως τῶν διατριβῶν τοῦ τε W.Wolf καὶ τοῦ J.Spiegel, ἐν ἐκτενεῖ καὶ συντριπτικῇ βιβλιοκρισίᾳ του εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πρώτου ἐπιτίθεται σφοδρῶς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ κατὰ τῆς ἰδεολογικῆς αὐτοῦ προκαταλήψεως, ὡς εἶδομεν ὅτι αὕτη ἐκφράζεται εἰς τὰς περὶ κοινωνίας ὀλοκρατικὰς του ἀντιλήψεις⁵. Οὐ μόνον δὲ τὰς περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ τῶν λοιπῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ἐπόψεις θέσεις τοῦ W.Wolf, ἀνικροῦν διὰ σειρᾶς ἐπιχειρημάτων του ὁ H.W.Müller, ἀποδεικνύει ὡς αὐθαιρέτους καὶ δὴ ὡς καταφανῶς προκατελημμένας ἐκ τῶν ὀλοκρατικῶν

1. Οὗτω παρατηρεῖ λίαν χαρακτηριστικῶς ὅτι: «Es ist im ganzen Ablauf der ägyptischen Kunst sehr bezeichnend für deren innere Kraft, dass sich trotz aller individualistischen Bestrebungen der Amarnakunst auch in ihr wieder die in dem Ägyptertum gemässe, unpersönliche Kunstrichtung durchsetzte, die dann in der Folgezeit bis zum Ende nie mehr die Zügel aus der Hand gab» (μν. ἔργ., σελ. 21-22). Πρβλ. περαιτέρω περὶ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀτομοκρατικῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μν. ἔργ., σελ. 15 ἐξ.

2. Πρβλ. τὴν κατακλείουσαν τὴν ἔρευναν του ταύτην παρατήρησιν: «Dass diese selbe Kunst in stande war, unter gewissen Voraussetzungen da und dann Porträtwerke wie die ernste Königsköpfe oder die Nofretêbüste oder dem Grünen Kopf hervorzubringen, gereicht ihr nach unserer Meinung zum allergrössten, unvergängliche Ruhme» (μν. ἔργ., σελ. 24).

3. Wesensunterschiede ägyptischer und Vorderasiatischer Kunst (RVS 5,), Leipzig 1943, σελ. 13 κλπ.

4. Ἐν: OLZ 38, στ. 674-678, 1935.

5. Ὡς δὲ λίαν εὐστόχως ὁ H.W.MÜLLER παρατηρεῖ: «Es ist unverständlich, dass in dem Gemeinschaftsbegriff des Verf. (ἐννοεῖ τὸν W.WOLF), für das Wirken der Persönlichkeit, die in der Gemeinschaft verwurzelt ist, sie zugleich formt und führt kein Platz ist—ein Begriff der doch für die heutige Zeit von so grosse Bedeutung ist!» (μν. ἔργ., στ. 677).

ἐκείνου πεποιθήσεων¹. Ἐν τῇ κατὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἔτος ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης πραγματείας τοῦ J.Spiegel δημοσιευθείση ὑπὸ τοῦ A.RUSCH² ἐπίσης συντριπτικῆ βιβλιοκρισίᾳ αὐτῆς ἔχομεν τὴν συνέχισιν τῆς ὑπὸ τοῦ H.W.Müller ἀρξαμένης ζωηροτάτης ἀντιδράσεως κατὰ τῶν ἐκμηδενιζουσῶν τὸ ἄτομον ἐν Αἰγύπτῳ γνωστῶν ἐπόψεων. Ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ του αὐτῆ ὁ A.Rusch, ἐπικρίνων δριμύτατα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, τὰς περὶ ἀπουσίας τῆς ἀτομικότητος ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ J.Spiegel, καταλογίζει εἰς αὐτὸν τὸ βαρὺ σφάλμα ὅτι ἐν προκειμένῳ ἐκκινεῖ ἐξ ἀναποδείκτου ὑποθέσεως», ἥτις ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἐρεῦνης του «βαθμιαίως προσλαμβάνει σχεδὸν τὸν χαρακτήρα μιᾶς ἀποδεδειγμένης ἀρχῆς»³ καὶ περαιτέρω, ὅτι ἐν τῇ ἐρευνῇ του περιπίπτει εἰς σοβαρὰν ἀντίφασιν⁴.

Ὅμως αἱ κατὰ τῶν ἐκμηδενιστῶν τῆς ἀτομικότητος ἀντιδράσεις δὲν περιορίσθησαν μόνον εἰς βιβλιοκρισίας, ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς διατριβῆς τοῦ W.Wolf ὁ διαπρεπὴς αἰγυπτιολόγος H.KEES⁵, ἐν συντόμῳ τινι περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης πραγματείας του, ἀποδοκιμάζει καὶ ἀνατρέπει τὰς περὶ ἀνωουμίας καὶ ἐλλείψεως ἀτομικότητος ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ τέχνῃ γνωστὰς θεωρίας τοῦ W.Wolf, ἀποδεικνύων διὰ σπουδαίων καὶ ἀναμφιλέκτων ἐπιχειρημάτων του τὸ ἀβάσιμον καὶ αὐθαίρετον αὐτῶν⁶. Μετὰ τινὰ δὲ ἔτη εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀνωτέρω ἐπικριτῶν τῶν W.Wolf καὶ J.Spiegel προσετέθη καὶ ἕτερος αἰγυπτιολόγος ὁ H.MODERAU⁷, ὅστις ἐν εἰδικῇ περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς ἠθικῆς μικρᾷ πραγματείᾳ του ἐπιτίθεται ἰδίᾳ κατὰ τῶν ἐξοστραχιζουσῶν τὴν ἀτομικότητα ἕκ τε τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς γνωστῶν ἤδη ἐπόψεων τῶν δύο τούτων ἐρευνητῶν, ἀποδεικνύων ἅμα καὶ τὸ ἀσύστατον τῶν ὀλοκρατικῶν των θεωριῶν⁸.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῇ αἰγυπτιολογικῇ ἐπιστῆμῃ ὑποδοχὴ τῶν ἐκμηδενιζουσῶν τὸ ἄτομον ἐν Αἰγύπτῳ ὀλοκρατικῶν θεωριῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων δύο ἐκπροσώπων της. Καὶ ἀπῆντησε μὲν ὁ W.Wolf⁹ εἰς τοὺς

1. Παραπέμπομεν ἰδίᾳ εἰς τὰ ὅσα ὁ H.W.MÜLLER ἀντιτάσσει πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ δὴ τῆς ἠθικῆς αὐθαιρέτων συμπερασμάτων τοῦ W.WOLF, βλῶν ὅτις ἐμμέσως καὶ κατὰ τῶν σχετικῶν θέσεων τοῦ J.SPIEGEL (μν. ἔργ., στ. 677).

2. Ἐν: OLZ 39, στ. 415-418, 1936.

3. Μν. ἔργ., στ. 417.

4. Μν. ἔργ., στ. 417-418.

5. Das Werden der ägyptischen Monumentalarchitektur (ἐν: NGGW, Jahresbericht 1935/36, σελ. 49-59), Göttingen 1936.

6. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 53-55.

7. Die Moral der alten Ägypter nach Kapitel 125 des Totenbuches (ἐν: AfO 12, σελ. 258-268), 1938.

8. Μν. ἔργ., ἰδίᾳ σελ. 264 ἐς.

9. Πρβλ. ἡδὴ τὴν διατριβὴν του Wesen und Wert der Ägyptologie (LÄS 8), Glückstadt-Hamburg 1937, ἰδίᾳ σελ. 27 ὑπόσημ. 1 καὶ δὴ σελ. 45-46.

ποικίλους ἐπικριτάς του κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη, τοῦτο ὅμως οὐδόλως φαίνεται ὅτι ἐμείωσε τὴν ἐκ τῆς σφοδρᾶς ἀντιδράσεως σχηματισθεῖσαν περὶ τοῦ ἀσυστάτου τῶν θεωριῶν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ J.Spiegel γενικὴν σχεδὸν ἐντύπωσιν.

Οὕτως, ἐνῶ ἡ τρίτη φάσις τῆς ἐν προκειμένῳ ἐρεύνης ἀρχεται διὰ τῆς ἐντόνου προσπαθείας πρὸς ἐκμηδένισιν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, κατακλείεται διὰ τῆς ἐμμέσου ἢ καὶ ἀμέσου ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας του. Δέον ὅμως νὰ ἀνομολογηθῇ ὅτι, ὡς τουλάχιστον νομίζομεν, ἀκριβῶς αἱ ὀλοκρατικαὶ θεωρίαι τῶν W.Wolf καὶ J.Spiegel, ἔστω καὶ διὰ τῶν ἀρνητικῶν των ἐν προκειμένῳ θέσεων, συνέβαλον μεγάλως, ἂν μὴ καὶ προεκάλεσαν τὴν στροφὴν τοῦ εἰδικωτέρου πως διαφέροντος τῶν αἰγυπτιολόγων πρὸς ὀρθὴν ἀξιολόγησιν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ.

* *

Κατὰ τὴν τετάρτην καὶ σημερινὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ προβλήματος φάσιν δύνανται τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἡ αἰγυπτιολογικὴ ἐπιστήμη δὲν ἀποδέχεται, ἵνα μὴ εἰπωμεν ἀγνοεῖ, τὰς ἐκμηδενίζουσας τὴν ἀτομικότητα ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ ἐπόψεις τῶν W.Wolf καὶ J.Spiegel, ἐξαιρουμένων ἐλαχίστων συγχρόνων ἐρευνητῶν, ἐν οἷς καὶ οἱ H.Junker¹ καὶ W.F.Albright², οἵτινες ἀναφέρονται εἰς τινὰς θέσεις τῶν ἀρνητῶν τῆς ἀτομικότητος, ἵνα ἄπαξ ἔτι ἀποδείξουν τὸ ἀσύστατον τούτων. Ἄξιον μάλιστα ἰδιαίτερας μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὸς ὁ κατὰ τὸ παρελθὸν πρωταγωνιστήσας εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ J.SPIEGEL³, ἐγκαταλιπὼν μίαν πρὸς μίαν τὰς προτέρας αὐτοῦ ἐπόψεις καὶ μεταπηδήσας εἰς τὸ ἀντίπαλον στρατόπεδον, δικαίως δύνανται νὰ χαρακτηρισθῇ σήμερον ὡς εἰς τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς θέσεως καὶ τοῦ σπουδαίου ρόλου τοῦ ἀτόμου ἤδη ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ⁴. Εἰς δὲ

1. Πρβλ. π.χ. Pyramidenzeit..., σελ. 62 ἐξ., ἐνθα στρέφεται ἐναντίον τῶν περὶ αἰγυπτιακῆς τέχνης θεωριῶν τοῦ W.WOLF, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μνημονεύῃ αὐτοῦ ἢ τοῦ ἔργου του. Ἐπίσης πρβλ. μν. ἔργ., σελ. 63 ἐξ., ἐνθα στρέφεται ἐναντίον τῶν περὶ ἠθικῆς κλπ. θεωριῶν τοῦ J.SPIEGEL καὶ πάλιν ἄνευ μνείας τοῦ ὀνόματος ἢ τῆς διατριβῆς του.

2. Von der Steinzeit zum Christentum..., σελ. 47 παρατηρεῖ λίαν χαρακτηριστικῶς: «Ein Beispiel unzulässiger Schlussfolgerung liefert W.WOLF's Versuch (1935), ägyptische Prinzipien der linearen Zeichnung aus der vor-individualistischen Form der ägyptischen Gesellschaft und ihrem starken Gruppenbewusstsein zu erklären. Das die beiden Prinzipien ungefähr zur gleichen Zeit in Geltung waren, kann nicht bestritten werden; dass die aber nicht zueinandergehörig oder voneinander abhängig sind, erweist das Wiederaufkommen der »vorstelligen« Kunst in einer hochradig individualistischen Periode und gerade innerhalb vom höchst individualistischen Kreisen».

3. Πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλους, Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im Alten Ägypten, Heidelberg 1950.

4. Πρβλ. περὶ τῆς ἰδιαζούσης θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ Die Phasen der ägyptischen Geistesgeschichte..., ἰδίᾳ σελ. 18, —, Das

τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ ἀνήκουν σήμερον, ἐκτὸς τοῦ J.Spiegel, κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ὁ πρό τινων μόλις μνηθῶν ἐκλιπῶν κλεινὸς ἐν Βιέννῃ αἰγυπτιολόγος HERMANN JUNKER¹, ὡς καὶ ὁ ἐπιφανὴς Ἀμερικανὸς ἐρευνητὴς J.A.WILSON², ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ ὁ Γερμανὸς αἰγυπτιολόγος S.MORENZ³. Τέλος εἰς τοὺς ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ πολιτισμῷ προσθετέοι, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ καὶ οἱ ἐξῆς ἐγκριτοὶ αἰγυπτιολόγοι, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ Γερμανοὶ A.SCHARFF⁴, G.ROEDER⁵ καὶ E.OTTO⁶, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ Γάλλοι J.SAINTE FARE GARNOT⁷, J.VANDIER⁸ καὶ É. DRIOTON⁹.

(Συνεχίζεται)

Werden der altägyptischen Hochkultur..., σελ. 351 ἐξ., 355 ἐξ., 382 ἐξ., 387 ἐξ., 388 ἐξ., 400 ἐξ., 404 ἐξ., 439 ἐξ., 457 ἐξ., 463 ἐξ., 478 ἐξ., 494 ἐξ., 498 ἐξ., 510 ἐξ., 571 ἐξ., 574 ἐξ., 578 ἐξ., 580 ἐξ., κλπ. Πρβλ. ὁμοίως σελ. 464 ἐκ παραλλήλου καὶ πρὸς σελ. 478.

1. Πλὴν τοῦ κλασσικοῦ ἔργου του Pyramidenzeit. Das Wesen der altägyptischen Religion..., πρβλ. ἐπίσης τὸ ὄλιγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἐκδοθὲν σπουδαῖον ἔργον του Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit..., ἔνθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἀντικρούει τὰς ἀποπέρας ἐφαρμογῆς τῶν καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστῶν θεωριῶν τῶν Γάλλων κοινωνιολόγων ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς αἰγυπτιολογικῆς ἐρεύνης (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 223 ἐξ.).

2. Πρβλ. Ägypten [ἐν: Frühlicht des Geistes (Urban 9), σελ. 37-135], Stuttgart 1954, —, The Culture of Ancient Egypt..., ἔνθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ἐξῆς χαρακτηριστικὴ παρατήρησις του: «In contrast to his neighbors — the Babylonians and the Hebrews — the ancient Egyptian was not constrained to slavish obedience to authority, in the interest of the complete conformance of the community. His rules were general and well understood, but within those rules he enjoyed a relatively high degree of liberty to exercise his own personality. This freedom arose out of his basic confidence in himself and in his world...» (The Culture of Ancient Egypt..., σελ. 13).

3. Πρβλ. ἰδίᾳ τὸ ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθὲν ἔργον του Ägyptische Religion (RM 8), Stuttgart 1960, ἔνθα ἐπανειλημμένως ἐξαίρεται ἡ ἐν τῇ ὀρθοκείᾳ τῆς Αἰγύπτου θέσις τοῦ ἀτόμου, περὶ οὗ ὁμοίως καὶ κατωτέρω.

4. Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω ἡ θέσις αὐτοῦ ἐναντι τοῦ προβλήματος διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ πρώτῳ ἔργῳ του Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandrias κλπ.

5. Πρβλ. ἰδίᾳ Volksglaube im Pharaonenreich (SV 7), Stuttgart 1952, εἰς ὃ καὶ κατωτέρω θὰ παραπέμψωμεν.

6. Ägypten. Der Weg des Pharaonenreiches..., ἔνθα διαφαίνεται ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις, περὶ ὧν ὁμοίως ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ λόγος.

7. Πρβλ. ἰδίᾳ La vie religieuse dans l' ancienne Égypte (MR 22), Paris 1948, —, L' anthropologie de l' Égypte ancienne (ἐν: AnthrR, σελ. 14-27), Leiden 1955.

8. Ἰδίᾳ La religion égyptienne (Mana 1, I), Paris 1949², πρβλ. ἐπίσης εὐθὺς κατωτέρω.

9. Ἐνταῦθα παραπέμπομεν εἰς τὸ ὅμοιο μετὰ του J.VANDIER ἐκδοθὲν ἔργον του L' Égypte (Clio 1, II), Paris 1952³, ὡς καὶ εἰς τὸ Die ägyptische Religion (ἐν: RAO, σελ. 7-60), Aschaffenburg 1958.